

ЮДИТ БАЙЕР
ЗЕМФИРА ИНОГАМОВА

БАЙЫЗ АПАНЫН
ЖАШОО
ТАРЖЫМАЛЫ

БИШКЕК-2010

УДК 821/51
ББК 84 Ки 7-4
Б 18

Сүрөтчүсү: Роман Кнее

Байер Юдит, Иногамова Земфира.
Б 18 **Байыз апанын жашоо таржымалы.** – Б.: «Гүлчынар»,
2010. – 96 бет.

ISBN 978-9967-25-935-5

This book records Baiyz Turdugulova's own view of her life. Baiyz Apa (Kyrg. «Mother Baiyz») is an elderly Kyrgyz woman born 1927 in northwestern Kyrgyzstan. Having been a member of her household for a full year, the anthropologist Judith Beyer profited enormously from Baiyz Apa's knowledge and wisdom while investigating the Kyrgyz notion of *salt* (customary law) and the roles of elders in Kyrgyz society. With the help of Zemfira Inogamova, Dr. Beyer wrote down the many episodes and narratives from Baiyz Apa's life, which the elderly woman had told her between 2005 and 2006.

Even though it had started out as part of an anthropological research project, telling her life history quickly became Baiyz Apa's personal project, and she now regards this book and the stories within as a bequest to her family. Moreover, it also serves as an extraordinary example of the lives of many Kyrgyz elders who have witnessed the beginning as well as the demise of the Soviet Union. The book consists of five sections: Childhood, School and War Times, Marriage and Family, Life in the Kolkhoz, and a concluding section in which she reflects on the years gone by. The story is told in Baiyz Apa's own words and structured in a chronological way according to her own suggestions.

Б 4702300100-10

УДК 821.51
ББК 84 Ки 7-4

ISBN 978-9967-25-935-5

© Юдит Байер, Земфира Иногамова, 2010

М А З М У Н У

Киришүү	5
<i>I Бөлүм.</i> Балалыгым	11
<i>II Бөлүм.</i> Мектеп учуру жана согуш мезгили	27
<i>III Бөлүм.</i> Менин никем жана үй-бүлөм	40
<i>IV Бөлүм.</i> Колхоздогу турмуш	54
<i>V Бөлүм.</i> Акыретке даярдануу	93

КИРИШҮҮ

Бул сиздин колунуздагы китеп өзгөчө адам жөнүндө жазылган. Ал адамдын аты – Турдугулова Байыз Жолдош кызы. Байыз апанын жеке каалоосу менен ал кишинин толук аты-жөнү ушундайча жазылган. Биз ал адамды Байыз апа деп айтабыз. Юдит Байер бир жыл бою (2006-жылы) Байыз апа менен Талас жергесиндеги Арал аттуу айылда анын үйүндө жашаган жана ушул убакыттын ичинде Байыз апа Юдит Байер үчүн чоң энесиндей эле болуп калды.

Юдит Байердин Байыз апанын айылында бир жыл жашаганынын себеби ал ак сакалдар сотунун маанилүүлүгү, айрыкча анын мааниси кыргыз ак сакалдары тарабынан кантип аныкталаары тууралуу изилдөө жүргүзгөн. Байыз апа менен чогуу жашап, ал көп нерселерди үйрөнүп, билди. Байыз апа билимдин оргуган булагындай туюлат. Апа кыргыз маданияты тууралуу ар тараптуу билимге ээ: үй-тиричилигинен тартып, мал чарба жана айыл чарбага чейин, кол өнөрчүлүк, дин, тарых жана ошондой эле салттык эрежелер тууралуу дагы кабардар.

Юдит Байер күнүгө айыл кыдырып, ак сакалдар менен баарлашып жатып, же айыл өкмөтү менен,

жергиликтүү эл менен талаада же болбосо үйдө чай ичип жатып маектешкенинде бир нерселерге түшүнбөй калса, пайда болгон суроолорун ал кечки убакытта Байыз ападан дайым сураар эле. Андай учурда Байыз апа шашпай үйдөгү төшөккө, же тыштагы сөрүдөгү шырдактын үстүнө олтуруп алып, Талас жергесиндеги элдердин салт-санаасын Юдит Байерге төкпөй-чачпай түшүндүргөнгө аракет кылчу. Байыз апа менен Юдит Байердин маек учурларында аларга үй-бүлөнүн башка мүчөлөрү жана коңшу-колондору кошулуп алып, Байыз апанын айткан сөздөрүн кунт коюп угушчу.

Юдит Байердин айылдагы изилдөө жүргүзүү мөөнөтү аяктап калган күндөрдүн биринде ал Байыз апага айылдын тарыхына байланыштуу суроолор тизмесин түзүп алып суроо бере баштаган. Байыз апа анын суроолоруна жооп берип жаткан учурда Юдит Байерге ага чейин өзү үзүндү-үзүндү кылып уккан Байыз апанын бүт жашоо таржымалы тууралуу толугу менен сурап алып, аны кайра жазып чыксам кандай болот деген ой келген. Анткени ал Байыз апанын жашоосу тууралуу айтылган үзүндүлөр Юдит Байердин көңүлүндө өзгөчө орун алып, Байыз апа укмуш адам заты экендигине ишенет. Юдит Байер бул оюн Байыз апага сунуштаганда, апа адаттагы сыпайыгерчилиги менен: «Эгерде бул сенин жумушун үчүн пайдалуу болсо, анда мен сөзсүз айтып бере алам», – деп жооп берген. Анда Юдит Байер Байыз апага бул анын жумушу үчүн негизи эле пайдалуу боло тургандыгын айтып, китеп жазуу сунушу туу-

ралуу апанын жеке пикирин сурайт. Ошентип биз Байыз апага анын толук жашоосу тууралуу жазып чыгып жана китеп кылып басып чыгарабыз деп убада бердик. Байыз апа макулдугун берип, чечкиндүү эмес ойлонууп, кайсы ойлорумду кантип айтсам деп тымып калды. Ага чейин ошол эле жылы эң улуу небереси Байыз апанын ырларын өзүнчө китепче кылып чыгарган эле. Анда дагы Байыз апа алгач небересинин бул оюн анчалык кабылдабаганы менен эң акырында небересине ыраазы болуп, сыймыктанган.

Байыз апа менен андан кийин жолукканыбызда, биз ападан жашоо таржымалынын кандай иретте болушун кааларын сурап жатып, ошол эле учурда өзү үчүн эң маанилүү жашоо тажрыйбасынан кеп баштоону сунуштадык. Ошентип апа окуяны өзүнүн кыздарынын турмушка чыгышынан баштады. Ошол күндөн тартып, ар күнү биз апанын үйүндө бир нече саат бою маектеше турган болдук. Апа бул ишти жактыра баштады жана ушул сыяктуу маектешүүлөр күндөн-күнгө апанын көңүлүнө толо баштады. Башталышында апа бизден: «Дагы эмне жөнүндө айтып берейин?», – деп сураар эле, ал эми кийинчерээк мурда айтылган окуянын бул же тигил бөлүгүндө унутулуп кеткен маалыматтар бар экендигин айтып, аны кошуп, толуктап коюубузду сунуштай баштады. Биз өзгөчө апанын токтоо, бирок ошол эле учурда айкын сүйлөө мүнөзүн жактырабыз. Байыз апа өзүнүн жашоосунда болуп өткөн жагымдуу учурларды айтып жатып жүзүнө күлкү конот, айтканы агедил. Ошол эле учурда өзүнүн башынан өткөн көп жоготуу-

ларды жана кыйынчылыктырды эстей келгенде жүзүн капа басып, ойлуу болуп калаар эле. Биз апа жашаган бөлмөнүн ичинде маектешип жаткан учурда ал бөлмөнүн эшиги жабык болуп бир гана жаш балдарга эле киргенге уруксат болчу. Бул сыяктуу көрүнүш апанын үйүндө адаттан тыш көрүнүш эле. Анткени Байыз апа турган үйдүн эшиги буга чейин үй-бүлө мүчөлөрү жана коңшу-колондор үчүн ар дайым ачык болчу. Ошентип, Байыз апа өз жашоо таржымалын биз менен бөлүшүп, айтып берди десек болот. Бул окуя – өзгөчө аял затынын, мээримдүү эненин жана чоң апанын окуясы. Байыз апа бул китепти өзүнүн үй-бүлөсүнө арнагысы келет. Үй-бүлөсү апанын кандай өзгөчө адам экендигин унутпасына тилектешпиз.

Юдит Байер

Ыраазычылыгым:

Менин Иногамова Земфира, Исабаева Элиза жана Айсаракунова Айзат аттуу изилдөө ассистенттеримдин берген жардамы болбогондо, бул китеп жарык көрмөк эмес. Кыздар мага аудио материалдарды кагаз бетине түшүрүүгө, китептин бөлүктөрүн түзүүгө жана китептин аякталган текстин окуп чыгууга жардам беришти. Мен ушунчалык таланттуу антропологдор менен чогуу иштешкениме ыраазымын! Бул китептин басылып чыгышы Германиядагы Фолксваген Фондунун каржылоосу менен мүмкүн болду.

Мен ошондой эле Аида Эгембердиевага бул китепти редакциялоого берген чоң жардамы жана колдоосу үчүн ыраазычылыгымды билдирем.

Земфира Иногамова

Ыраазычылыгым:

Биринчиден, өз жашоо таржымалы менен бөлүшкөндүгү үчүн Байыз апага чоң ыраакмат. Ансыз бул китептин жарык көрүшү мүмкүн болмок эмес. Ошондой эле антропология илими тууралуу менин тажрыйбамды жана маалыматымды кеңейтип, чогуу китеп жазган күчтүү антрополог Юдит Байерге ыраазычылыгымды билдиремин. Бул китепти биз жана өмүрү узун, жашоо-турмуш тажрыйбасы кенен болгон Байыз апа, Аманбаев айылында туулуп-өсүп, бул дүйнөдөн жыйырма беш жашында мезгилсиз өтүп кеткен Иногамова Заманын, менин эжем, Аппагымдын жарык элесине арнайбыз.

Бул китептин авторлору төмөндөгү окуяны Байыз апанын айткан сөздөрүн өзгөртпөстөн жазышкан. Байыз апа өзү Таласта төрөлүп, өсүп чоңойгондуктан, китепте Таласта жашаган элдер колдонгон жана айткан сөздөр болгону-болгондой калтырылды. Биз Байыз апаны жолуктурганыбызга ыраазыбыз.

І Б ө л ү м

БАЛАЛЫГЫМ

Мен чоң атамдыкында, тоодо төрөлгөнмүн, жайлоодо биздин тамыбыз (үйүбүз) бар болчу. Жайыкышы менен, он эки ай бою эле жайлоодо турчубуз. Биздин турак-жайыбыз дагы ошол жерде болчу. Менин бала кезимде тоодо башка тамдар дагы болгон, ал эми бизден мурункулар (бизге чейинкилер) боз үйдө жашашса керек. Ал кезде элдер тамды кыштакка салышчу, боз үйлөрдү болсо жайлоого барганда тигишчү. Ал кезде азыркы Жер-Үй турган жер жайлоо болчу. Азыр ал жерде Жер-Үй алтын кени чыгып жатат.

Биздин жакага көчүп жатканыбыз эсимде. Ал кезде, биз боз үйдү чечип алып эле, өгүзгө жана төөгө артып көчүп келгенбиз. Көчүп келгенден кийин, ал боз үйдү кайра тигип, ичин орду-орду менен жыйнап алчубуз. Андан кийин кайра казан-аягыбызды асып, оокатыбызды кыла берчүбүз. Анда пол жуумай, там актамай жок болчу. Боз үй кыйшайып калса, аны кайра оңдоп, тигип койчубуз. Боз үй турган

жер кирдеп кетсе, тазалап, боз үйдү башка жерге тигип алчубуз. Оңдоп, тигип, жууп, тазалаганыбыз азыркы там актаганыбыздай болчу. Ошондой болсо дагы, жашоо өтө берчү. Ал кезде жумуш аз болчу жана биз бир эле боз үйдү жыйначубуз. Боз үйдүн ичинде ашкана деген бар болчу, ал жерге чий тартып коюп, казан-аяк коюлчу. Андан тышкары боз үйдүн бир жагына жүк жыйчубуз, экинчи жагына туш кийиз тартып койчубуз. Ортосу коломто болчу – ал жерде от жагылчу, түтүнү чыксын деп түндүктү ачып койчубуз, ал дагы бир кызык жашоо болчу.

Көнүп калгандан кийин, жапжакшынакай жашоо болуп калат. Ошентип, тоодон жакага көчүп келиш өтө деле кыйын болгон жок. Анткени ага чейин биз боз үйдө жашап турганыбызда, ат, өгүз, төө менен барып, эртең менен чечип, күндүз отуруп (конуп) калчубуз. Ал кезде боз үйдү төөгө жүктөп кошушчу. Жайлоого барганда, боз үйдү артып көчүп кетишчү.

Биз жайлоодо жашаган учурда бээ байлачубуз жана кымыз дагы бар болчу. Кымыздын мезгили болгондо, шерине өткөзчүбүз, ошондой эле улак-тартыш оюну дагы болчу. Көрсө, жайлоо деген жакшы нерсе болот экен. Ал кезде тимеле (аябай) күндө майрам болчу, ошондой дагы жакшы кездер болгон. Кандай болсо дагы турмуш боло берет экен. Айтор адам баласы баарына көнөт экен.

Биз тоодо жашап жүргөндө айлана-чөйрөбүздө жашаган адамдар менен катташып турчубуз. Маселен, атамдын энелеш агасы, аны чоң-ата деп айтчу-

буз, эки баласы менен биз жашаган жерге жакын турушчу. Жайлоонун төмөн жагында дагы туугандарыбыз бар болчу. Алар менен жана тоонун оозундагы сарайда турган адамдар менен дагы катташчубуз. Тоонун арасында аз эле киши болчу. Башкаларга салыштырмалуу таятамдын ийи эки-ич чакырымдай алысыраак болчу. Таятам турган ийдін жанында дагы эки-ич ий, ал ийлерден төмөнөрөөк дагы ич-терт ий бар болчу. Ал эми таятамдын жанында жашаган адамдар бизге тууган болушчу. Айылда боз ий, тамдар аралаш эле, баары бир айылдын ичинде болгон. Ошол боз ий жана тамдардын баары биригип, бир айылды тизген. Айылда турган адамдар менен чогуу казанга тамак асып, жакшы катташчубуз. Кой-козу союп, күндүз эле эт асып, ошондой жашоо боло берчү. Ал кезде азыркыдай, ий-жайды күтөм, тигини кийем, муну кийем деген нерсе жок болчу. Болгон кийимди кийип, болгон тамакты ичип алып эле жашоо боло берчү.

Тоодо жашаган адамдардын баары уруу-уруу болуп турушчу. Биз тоодо жашаган учурда бизге жакын жашаган адамдар баарыбыз бир уруудан болчубуз. Тоонун башка жерлеринде жашагандар башка уруудан болушчу. Алар бир атанын балдары болуп бир урууга киришкен. Ар кайсы коктуда чачырап жайгашкан айылдар бар болгон. Ошол айылдардын тургундары бири-бири менен катташып, ошентип жашоо боло берген. Малдары бири-бириникине кошулуп кетсе, алар чогуу издешип, жардам беришчү. Ал кезде араба жок, машина дагы жок, ат минип

алып эле жайлоого көчүп турчубуз. Ошентип жайлоодон кайра ат менен көчүп келчүбүз. Ал кезде кичинекей эле балдар ат менен чапкылап жүрүшчү. Тоодо мен, атам, апам үчөөбүз жана синдим болуп чогуу жашачубуз. Синдим менден үч жаш кичүү эле. Ал кезде инилерим жок болчу, алар кийин төрөлүштү. Менин бир тууганым Кыргызманчы менден он жаш кичүү. Ал кийин колхоз калыптанганда кырмандан төрөлгөн. Ошондуктан ага Кыргызманчы деп ат койгонбуз. Андан кийинки, экинчи бир тууганым – Дыйкан согуш убагында, биз тоодо жашап жүргөндө эле төрөлгөн. Ал жерде, мен билгенден, алты-жети жыл жашап калдык.

Биз жайлоодо болгондо боз үйдө жашадык, тамда жашаган деле жокпуз, там салынгандан кийин тамды жакшы көрүп калдык. Анткени тамда жашаган менен салыштырмалуу, боз үйдө жашаганда шамал болсо шумдук болчу. Ал эми тамда жашап калгандан кийин, албетте, тамда турган жакшы болуп калат, анткени шамалы жок, жылуу. Мисалы, бир жолу кошунанын боз үйүн шамал жыгып, учуруп кеткен. Ал кезде биз кичинекей болчубуз, апам жумушта эле, аны көрүп, биз боз үйдү учуруп кетти деп ыйлаганбыз. Айла жок, ошентсе дагы элдер боз үйлөрдө жашап жүрүштү.

Кышкысын биз кымыз күйөө жасачубуз. Башка жактарда кымыз күйөөнү максым деп атап коюшат. Биз жакта кымыз күйөө жасаганда, талканды бышырып, унду куурушат. Ошол чалып-сүзүлбөгөнү кымыз күйөө деп айтылчу. Башка жакта кымыз

күйөөнү сүзүп, угут салып жасашат, андай сүзүлгөн кымыз күйөө максым деп айтылат. Ага салыштырмалуу, биз жакта кымыз күйөөгө угут салышпайт. Ачуу тимеле. Ал эми жайкысын жарма, айран ичип, курут жасап жечүбүз. Курут жасаганда, боз үйдүн эшик жагына төрт жыгач орнотуп, үстүнө чий жаап алып, курут жасачубуз. Ошол курут кургаткан жерди сере дечибиз. Эгерде сере башка жерде болгондо, анда аны мал бузуп салмак. Курут ушундай жасалчу.

Каймак жасаган учурларда тыбыт дагы сызгырчубуз. Тыбыт, чөбөгө деп айтылчу. Ошондой эле эчкинин сүтүн чогултуп, эжигей кайнатчубуз. Азыркылар эжигейди билбей калдынар. Эжигейди койдун же уйдун сүтүнөн жасаганга болбойт, ал эчкинин эле чийки сүтүнөн уютулуп жасалчу. Андан кийин, ал уютулган эчкинин сүтү үч-төрт саат кайнатылчу. Быштак сапсары болот эмеспи, быштакка окшош, бирок анын аты быштак эмес, эжигей болчу.

Ошондой эле биз тоодон көп карагат терип келчүбүз. Ал кезде элдер варенье жасаганды билишкен эмес. Карагатты сыгып, бөөнгө салып, чучуктай кылып илип коюшчу. Ошентип алып, кышында жесе, кадимки вареньедей болуп калчу. Анткени анын кабыгы жок болот жана ага дагы май кошулчу. Бөөн деп койдун жоон ичегиси айтылчу. Ал кезде мясорубка деген нерсе дагы жок болчу. Бөөндү жасаганда карагат бөөндүн ичине бүкүлү бойдон салынчу эмес. Биринчи, карагатты сыгып, андан кийин ага суу куюп, андан соң аны бөөндүн ичине са-

лып алып жакшынакай кылып ийлешчү. Ошентип, койдун карынын ийлеп туруп, ичине сары май куюп, карагатты салып коюшчу. Ийлейт дегеним – карынды жууп, тазалап, айранга салып, аны ийлеп койгондон кийин ал жакшынакай идиш болуп калчу. Андан кийин ага сары майды куйса, ал жыл маалга сактала берет. Тамак-аш койдун карынына дагы куюлчу. Майды болсо чарага салып коюшчу. Ошентип, майга талкан, кум шекер, сүт кошушчу. Ошондой тамак май деп айтылчу.

Оокат (тамак) жагынан чара-чара болуп, жакшы эле жетиштүү болчу. Күнүгө эле беш бармак жечүбүз. Ал кезде эл малды союп, аны илип коюп, этин жей беришчү. Мен көргөн кыргыздын тамагы ошондой болчу. Ал кезде азыркыдай кумшекер жок болчу, ошентип биз ирик-ирик кантты талкалап кошуп иччүбүз. Канттан башка дагы набат бар болчу жана улуулар набатты колубузга карматып койчу. Ал кезде конфеттер дагы бар болчу. Андай конфеттер азыр жок, алар башкача катуу, узун-узун, кагазга оролгон конфеттер эле. Ал убакытта шоколад жок болчу. Кагазга оролбогон конфет кычкыл, эрип калган барбариске окшочу.

Мал жана буудай сатып, ошол акчага базардан тамак-аш сатып алсак керек. Базарга эркектер барчу, сатып алган нерселерин куржунга салып алып келишчү. Базарга барганга аталарыбыз таардан куржун жасап алышчу. Ал кезде сумка деген нерсе болгон эмес, ошентип куржунду атка асып алып, базарга барып келишчү. Базар кайда экенин деле мен бил-

беймин, иши кылып тамак-аш алып келишчү. Базардан дагы сонун конфеттерди алып келишчү, берсе жей берчүбүз. Кичине кезибизде алардын кайдан келгенине деле кызыкчу эмеспиз. Ал кезде бала болуп жакшы билбей калдым. Айга жетеби, жумага жетеби, набат, кант, чай келчү. Майды болсо өздөрү жасап алышчу. Ошентип оокатыбызды кыла берчүбүз.

Ошол кезде эл өзү дагы шайыр болчу. Кыз куумай деген оюн бар болчу. Ал оюнда кыз менен бала бири-бири менен жарышчу. Мен ал учурда кичине болуп, кыз куумай оюнуна катышкан эмесмин. Башка оюндарды дагы ойночубуз. Кичинекей кезимде чийден куурчак жасачыбыз, куурчактын бети-колун жип менен чырмап, бириктирип алып, жасап бүтүп, ал куурчактарды бири-бирибизге кыз беришип ойночубуз. Азыркы неберем Санидей, беш жашымдагы кезимде, ошентип куурчак жасап ойногонбуз. Кыздар көбүнчө куурчак ойношот. Андан башка дагы качмай топ уруп ойночубуз. Ал кезде топ дагы жок, уйдун жүнүнүн арасына майда таш салып коюп, топ кылчубуз. Ошол уйдун жүнүн тоголокто со топ болуп калат. Ошентип, куурчак ойнодук, топ ойнодук. Ошондой эле караңгыда кубалашып, ак чөлмөк деген оюнда сөөктү ыргытып, жүгүрүп, тополоңдоп, шайыр болуп жүрчүбүз. Бул оюндардын баарын биз мектепте окуганда ойночубуз.

Ошол кезде эл кыргызча көйнөктү, кемселди өздөрү эле тигип алып кийип жүрүшчү. Апам дагы мага өзү кийим, тебетей тигип берчү. Ал кезде кыр-

гызча чермий, тебетей кийчүбүз. Булар биз ошол убакытта кийген кыргыздын кийимдери болгон жана азыркы костюм, юбкалар кийин эле чыкпадыбы.

Ал кезде кыздар чачтарын экиге өрүп алышчу. Ал эми келин болгондор чачтарын артка өрүп жүрүшчү. Менин чачым узун болчу, апам мага чачыңды кургак тараба деп айта берчү. Апамдын дагы чачы узун болчу. Кийин кыздар чачты жаакка өрүгөнгө деле көнүп калдык. Кинодо ойногон Алтынай бар эмеспи, ал кинодо синдисинин чачын ошондой кылып өрчү. Биздин убакытта кыздар чачтарын астыга эле түшүрүп өрүшчү, артка кылып өргөн – бул кийин пайда болгон нерсе.

Биз мектепте окуп жүргөндө чачыбызды өрүп, үстүнөн тегерек тебетей кийип алчубуз. Ал кезде жоолук салынчу эмеспиз. Кыздардын баары чачтарын өрүп, тебетей кийчү. Андай же тигиндей кийин-бегиле деп эч ким урушчу эмес. Кийин эле орустар кыргыздарга чачыңарды артка кылып өргүлө деп айтчу. Чачты артка кылып өргөн 1946–47, 1950-жылдардан баштап эле пайда болгон нерсе.

Балалуу болгондо мен өзүмдүн кызымдын чачын экиге өрсөм, жарашпай отурбайбы. Азыркы Манаста (район) жашаган кызым жаңы жылга барганда, чачын ошентип илгеркидей кылып өрүп, тебетей кийгизсем дагы, жарашпай койгон. Анан кыздарымды күлдүрүп, биз ошентип эле жүрчүбүз, силерге жарашпайт турбайбы деп коём. Азыр болсо чачым жок, түшүп калды. Көрсө учурунда бардыгы жараша берет турбайбы.

Бала кезде согуш болуп жатса дагы, оюн болуп жатты. Орок ордук, орок орсок дагы, айдын жарыгында ойноп жүрдүк. Согуш менен деле ишибиз жок болчу. Ушинтип далай оюндар болгон. Кийин чоңойгондо жанагындай кыйын турмуш кезге туш болуп калдым. Тигил жакта согуш басылбай, далай азапты көрдүм. Мен кыйын убакытта туулган экенмин. Кыскасы, согушка туш келип калып, бала кезиме нааразымын. Түк (такыр) мындай, жакшылыктуу болбой, турмуш-жумуш менен чоңойдум. Чыңгыз Айтматов китебинде, туура жазган, согуш убагында, бешинчи же алтынчы классты бүтүп, колхозго бухгалтер болуп, контордо иштеп калгандар дагы болушкан. Согушка жардам деп, байпак, чермий, жылуу кийим токуп, дагы башка ар нерселерди жасап берчүбүз. Андан башка дагы согушка деп машак терчүбүз, чөп чогултчубуз, буудай орушчубуз. Биз согушка жардам болсун деп акча, жылуу кийим берип жатчубуз. Согуш учурунда биз жумуштан үйгө караңгыда кетчүбүз. Мен ар кандай кордуктарды, ошондогу азапты, кыйын кезекти көргөм.

Менин энем-атам мага эч «Ай сени!» – дешчү эмес эле. Түк уруш-талаш жок эле, бир эле айланайын-айланайын менен чоңойдум. Менден биринчи төрөлгөн эки баласы чарчап калышкан экен, мен ата-энемдин көзүнө жакшы көрүнсөм керек. Энем-атам экөө тең жоп-жоош кишилер болчу. Энди (азыр) болсо мен аларга: «Силер эмне минтип, шак-шук дебей отурасынар?» – деп айтаар элем.

Апам, ошол эле атам турган Ленин айылынан болчу. Байдын кызы болуп жакшы жерде өскөн. Ал кезде жай баракат эле, жумуш көп болгон эмес. Иш жок, апам жаш болуп, үйдө эле болчу.

Менин апам абдан ак көңүл киши болчу. Ким болсо дагы, «айланайын» деп сүйлөөр эле. Ошол мүнөз менде дагы бар. Көргөн эл дагы ошол апаңдайсың деп айтат, бирок мен апама окшош эмесмин, апам өңдүү аял эле. Менин бир тууганым апама окшош келет. Апам жакшы, кең пейил адам болгон. Апамдын менден бою узун, кызылдуу, жакшынакай, өңү татынкакай болчу.

Атам өзү дагы Кудай деген, ак көңүл, лепилдеген киши болчу жана атамды ким болсо дагы жакшы көрчү. Биз эскилерден болуп калдык.

Атамдын атасы-апасы эрте эле өлүп калышкан экен. Атам жалгыз эле, кыз же эркек бир тууганы жок болчу. Алысыраак, атасы бир, энеси башка – энелеш бир эле эжеси бар болчу. Ал дагы алыс, Караколдо жашачу. Ал атасынын карындашы болгон, бирок өзүнүн бир туугандары жок болчу. Өзү менен бир тууганы жок болгондугу үчүн, жалгыз деп койчубуз. Менин атам эрте эле жетим болуп калган, ошол себептен жалгыз болгон.

Атам жаш кезегинде бир байдын коюн беш жыл бою багып иштеген экен. Мага ушул жөнүндө айтып отурчу эле. Ал убакытта, атам апама үйлөнө элек кези экен. Ошентип, атам ал байдын колунда беш жыл жүрүп, ал кишилер эне-атасындай болуп ка-

лыптыр. Кийин атам таянем менен таятамдын жалгыз кызы, апама үйлөнгөндөн кийин, аларга үй тигип, үйүн бүтүрүп бериштир. Кыскасы, атамдын атасы дагы, апасы дагы өлүп калып, кайын атасы менен жашап калган. Таятам бай киши болгон экен, ошентип атам ошолор менен жашап кетиптир. Кийин мен атама (атамды аке дечүмүн): «Аке сени «Каныбек» сыяктуу китеп кылып жаза турган экен, бир далай эле малай болуп жүрчүсүң», – деп чычалатсам, атам мага: «Жок кызым, алар мага атамдай эле болуп калышкан», – деп айтчу. Алардын бири-бирине болгон мамилеси жакшы болчу жана таятам жакшы, жоош киши болгон экен. Ал атамды өз баласындай эле көрүптүр. Кийин таянем дагы өлүп калган. Анан атам, таятам, таякемдер менен бир жашап, жалгыздыгы билинбей калган.

Атам апама үйлөнгөндө, баягы атам коюн кайтарган бай бере турган калыңын төлөп бериптир. Ошентип атам аял алып жашабайбы. Кийин атам апама үйлөнгөндөн кийин бөлөк (өзүнчө) эле жашашыптыр, бирок апамдын эне-атасы аларга көп каралашыптыр. Эне-атам чогуу жашаганда, менин таятам аларга өзүнүн эле жашаган кыштагына боз үй тигип бериптир. Анткени атамдын чоң атамдан калган короо-жайы болгон. Таятам менен таянем кызынын себине үй берип, мал берип, каралашып жашашыптыр. Ошону менен атам алар менен бирге жакшынакай жашап калат. Атам менен апам бөлүнгөндөн кийин, алар атамдын өзүнүн атасынын жерине барышкан экен. Эне-атамдын короо-жайы, боз

үйү, там-ташы ошол эле айылда болгон. Ал жер Арал сыяктуу эле жакын эле жерде болгон. Кыскасы, алар чоң-атамдын ордуна барышкан. Атам бай кишиден бөлүнгөндөн кийин ошол убакытта тирилигин жасап, иштеп жүргөн. Бул менин кичинекей кезимде болуп, жакшы билбейм. Ал кезде, атам эгин айдаган, дыйканчылык кылган. Картөшкө деген болгон эмес, буудайдан башка эч нерсе жок болчу. Ал учурда буудай менен арпа айдалчу жана аларды малга дагы беришчү. Аз болсо дагы, атам өз малын баккан. Атам жумушка жетишпей калса, башка жакыныраак туугандарды, кайнилери чакырып алчу экен. Тегирмен деген бар болчу, күзүндө кап-кап кылып, суу тегирменге эле тартып берип койчу. Унду капка салып, малды союп коюп, боз үйгө отту жагып алып, жашоо боло берчү. Атам ошентип апама жумуш жактан каралашкан.

Апам жоолук салынып жүрчү, анткени ал кезде жылаң баш жүрүшчү эмес, жоолук салынышчу. Ошондой эле чач кыркканды дагы жаман көрчү, ал кезде чач кыйын болчу, кырктырышчу эмес. Кыргыздын салты ошондой болчу. Апамдын чачы узун, өңү сулуу, жакшынакай аял болчу. Сулуу бойдон ооруп калды. Оорунун азабын тартып, беш жыл жатып калган. Апам догдурларга дагы өзүнүн чачын кыркпасын деп, абдан дайындаптыр. Ал жаман оору, аны менен ооругандардын чачтарын дагы алдырып салышчу. Кыргызча ал тиф ооруну келте деп айтып коёт. Апам ошентип ооруса дагы ыйлап, өзүнүн ча-

чын алдырбай койгон. Ал кезде догдурлар бар, бирок аз болчу. Догдурлар ал кезде орустар болчу.

Биз Көк-Арыкка кийинчерээк көчүп келдик, анткени ага чейин жайлоодо турчубуз. Атамдын энелеш агасынын баласы элден мурда орустар келгенге чейин эле жакага көчүп келген экен. Анын атасы эрте өлүп, жетим болуп калган эле. Жакага көчүп барганда ал жерде башка элдер бар болчу. Алар жакага бизден мурда эле көчүп барышкан. Менимче алар 1937–38-жылдары көчүп келишсе керек. Анткени ага чейин, алар тоодо жашашкан. Биз жакага башкалардан кийин, аягында эле көчүп келгенбиз. Кийин ал жер көчө болду, ошол көчө өсүп олтуруп кыштакка айланган. Кадимкидей эле айылдар бар болчу. Баланчанын айылы, түкүнчөнүн айылы деп айтып койчубуз. Алар бир эле Ленин колхозунда жашашкан. Менин таякелерим дагы ошол жерде турушчу. Анткени баары бир колхоз болуп, алардын жери бир болгон.

Тоодогу жашоо менен жакадагы жашоонун айырмачылыгы – тоодо жашап жүргөндө биз өзүбүздүн малыбызды бакчубуз, жери кенен болуп, эгин дагы айдачубуз. Ал эми колхоз учурунда алардын уюштурган жумушуна барчубуз. Ал кезде колхоздогулар чогуу чөп чабышчу, чогуу эгин айдашчу жана кырман бастырышчу. Ошондой эле, колхоздо иштегендер чогуу кол менен эгин сугарып, орушчу. Дыйкан чарбасы колхоз учурунда эле уюштурулган болчу.

Менин атам колхоздо дыйкан болчу. Андан башка кылган кесиби жок эле. Атам, ошентип, үйдөгү

малды багып, эгин айдап, дыйкан болуп, бизди, балдарын темселеп багып жүрчү. Атам актив деле болгон жок, карапайым эле киши болчу. Калп айтканда эмне, карангы эле болчу. Мурун кой багып жүрсө, актив болмок беле? Бирок атам түшүнүктүү киши эле. Кызымды окутайын, эл арасына келели колхоз курулса, аны көрөлү деп аракет кылган. Кыскасы атам жоош болгон. Сен дебей, чоңдор эмне десе, ошону укчу. Колхоздун малын багып, эмне десе, лепилдеп жүгүрүп иштеген. Ошентип бизди баккан.

Колхоздордун пайда болушу менен биз жаканы көздөй ылдыйлап көчө баштаганбыз. Кийинчерээк кыргыздан эле чыккан саясатчылар, чоңдор же сельсоветчилер элди жакага келип жыйналгыла дегенине байланыштуу, биз дагы жакага көчкөнбүз.

Алгач ал жерде малды кантип багабыз деп, көпкө чейин көчпөй жүрдүк. Анткени ал кезде биз мал бакчубуз, ал малдын баары колхозго батчу эмес. Колхозго батпаган малды тоого таштап келгенбиз. Атам колхозго мал берген жок, көрсө малды байлардан алышыптыр. Ошондон баштап эле мал дагы жоголо баштаган.

Ошондой эле, энем-атамдын жакага тез эле көчпөгөнүнүн себеби, алар жакага барганда там салыш керек болот дешип коркушчу. Тамыбыз ошол тоодо эле болчу. Кийин жакага көчүп келгенден кийин аны бузуп, Көк-Арыктын жанына жаңы там салганбыз. Ал кезде эл жаңы эле там (үй) сала баштаган жана там салганды жакшы билген эмес. Тамдар кичинекей, эптеп эле салынган, кампадай тамдар эле.

Ал кезде кол менен эле дубал уруп, короо тургузуп койчубуз. Көрсө ошол эле дубалды шыбап койсо, там болот турбайбы. Курулуш жыгачтары көрүнүп турчу. Ошол кезде биздикилер тамды шыбаганды чечен элдеринен үйрөнүшсө керек. Анткени ал кезде тамды шыбабай эле, жыгачтан эле жасап, мешти салып коюп, жашай беришчү. Ошентип, биз кичинекей тамдарда жашаганбыз. Тамыбыз бар болуп, кар жааганда боз үйдү жыйнап салчубуз. Жаз чыкканда боз үйдү кайра ошол тамдын жанына эле тигип койчубуз. Тилекке каршы, апам өлүп калып, ал тамга деле көп жашаган жокмун, кичине эле жашадык. Биздин ошол ордубузда берки бир тууганым жашап калды. Кийинчерээк ал кичинекей тамды бузуп, анын ордуна жаңы там салып алды.

Тамдын ичинде суук деле эмес болчу, арабызда кыштын күнү боз үйдө жашагандар деле бар болчу. Алар суук кезде боз үйдүн тегерегине туш кийиз тагып, ичине от жагып коюп эле жашашчу. Боз үйдүн жашоосун кичинекей кезимде билип калдым. Боз үйдө жашаган учурубубузда үшүчү деле эмеспиз. Карды түртүп-түртүп коюп эле жашап жүрчүбүз. Ошол кездеги, кийиздин бекемдигин айтпайсыңбы. Азыркы кийиздер болсо, бат эле жыртылып калат.

Эң уста калк чечендер экен. Биз тамды шыбаганды чечендерден, бирок там салганды орустардан үйрөндүк. Биздин кыргыздар тоодо эле мал деп жүрүшкөн. Биз жашаган жерде орустар деле жок болчу, алар Ысык-Көл жакка көп болуп келишкен. Орустар келгенден кийин, биздикилер орустардан

там салганды үйрөнүшкөн. Орустар мага (мен төрөлгөнгө) чейин он жыл мурун эле келип калышкан.

Менин апам жаш келин болуп жүргөн убакта орус солдаттар келип, алардын малын жана чөбүн тартып алып кетишчү экен. Кой-козулардан союп жегенге ылайыктуусун, же жакшы ат, же ат-жабдыктар болсо, аларды дагы алып кетип калышчу экен. Анткени ал кезде баары ат минишчү. Мылтыктарды көрсө ого бетер алып кетишчү экен. Ошол кезде орустар көп адамдарды тоношкон. Көрсө ал солдаттар келип алышып, кыз-келиндери дагы алып кетишкен экен. Орустар келгенде, кыз-келиндер алардан качып, азап күн көрүшүптүр.

II Бөлүм

МЕКТЕП УЧУРУ ЖАНА СОГУШ МЕЗГИЛИ

Мен мектепке барган убакта биз тоодо болчубуз. Атам мени тоодон алып келип окутчу. Ошентип мен үчүнчү жана төртүнчү классты биз жайлоодо жашап турганда окудум. Ал жер мектептен алыс, бирок жайлоого жакын болчу. Алыс болсо дагы, атам мени мектепке жеткирип келчү. Мектеп менен үйдүн аралыгы эки-үч сааттай жол болчу.

Мектеп Сары-Булак деген жерден дагы алыс болчу. Ал кезде машина жок, жөө эле барчубуз. Мен мектепке караңгы учурда барчумун. Ошентип, тоодон жакага үч жыл бою барып-келип окуп жүрдүм. Мени башка окуучу балдарга кошуп мектепке жөнөткөн жер дагы бир далай алыс болчу. Атам эртең менен караңгыда мени бери жактагы мектепке бараткан окуучу балдарга кошуп жиберчү. Кыскасы, ушул жерден тартып, Манаска (Талас областындагы Манас району) баргандай аралык болчу. Менин кызым Рапа жашагандай жерге барып окуп келчүмүн. Балким, андан дагы алысыраак болчу. Эгерде биз

жайлоодо болсок, ошол жерди көрсөтмөкмүн. Үч жыл мурун машине менен ошол жерге барып, келин-кызыма ошол тоону көргөздүм. Ыдырыс, кыздарым баары көрүштү. Ушул жактан кантип барып окудуңуз эле деп таң калышат. Бир эле Назир менен Элмира барбай коюшкан. Аталаш бир тууганым ошол жайлоодо, мен ошол жакты көрдүм, баягы атам жашаган жердин ордунда таш эле калыптыр. Боз үйдүн орду билинбей, короонун баары бузулуп калыптыр. Бир көчкү жер. Мектепте үч жыл окудум, ошол билимдин эмнесин алдым дейм, эмне пайдасын көрдүм. Эми ушул жерден Көк-Арыкка барып окугам десем, баарынын эси оободубу. Ушул жерден атам жеткирчү эле деп, бала-кызыма көрсөттүм.

Күндүз мектепке өзүм коркпой эле барчумун. Анан кечинде жакага эле жатып ал десе дагы болбой, өзүмдүн үйүмө барамын деп кетчүмүн. Жакада биздин туугандар, таякелерим бар болчу. Кээде алардыкында консом, кээде болбой, үйүмө барам деп кетип калчумун. Кээ бир балдар жакага калып калышат. Биз жашаган жер боз үй жана там аралаш бир айыл болчу. Ал кезде бир айылдын ичинде көп болсо беш-алты түтүн болоор эле. Ошол кезде менин классташым Байдылда (Сарногоев акын, жазуучу) окубайм деп жолдо калып калчу, ал жалкоо болчу. Мен Ленин мектебинде Байдылда менен бирге окугам.

Атам болсо кийин мени мектепке окутам деп жакага өз ыктыяры менен көчүп келген. Биз жакага

көчүп келгенде, менин мектепке барышыма жакын болуп калды деп сүйүнүп эле калганбыз. Жакада жашагандарга мектеп жакыныраак болчу. Ата-энем кызыбызды жакын жерге окутсак деп каалашчу. Мен барган мектептин аты Көк-Арык болчу. Ал мектепте биринчи класстан онунчу класска чейин окушчу. Мектепте бизден биринчи окуй баштагандар, алтынчы жана жетинчи класстагылар дагы бар болушчу. Биз биринчи класска барганда, сегизинчи класстар интернатта окушчу. Биринчи мектеп Таласта жайгашкан. Көк-Арыктагы мектеп Талас өрөөнүндөгү биринчи мектеп болсо керек. Мектеп качан курулганын биле албайм, 1933–34-жылдары курулду болуш керек. Ал мектеп жаңы болчу, кийин 1932-33-жылдары курулду деп айтып калышчу. Ал мен окуганда эле бар болчу. Мен билем, мектепке барганда 1936-жыл болчу, ал эми мектеп кайсы убакытта курулгандыгын биле албайм. Мен Ленин мектебине 1936-жылдан баштап бара баштадым. Азыр мектептин аты башка болуп өзгөрүп калды. Ал кезде мектеп жок кезек, Чыңгыз Айтматовдун «Биринчи мугалиминдегидей» болчу. Мектеп болсо кийин, колхоз менен бир убакытта пайда болгон. Көрсө, ал кезде, азыркыдай мектеп жок, үйдүн эле ичи мектеп болчу турбайбы. Атайын курулган мектеп кийин чыккан нерсе.

Ликбез (ликвидация безграмотности) деген болгон экен. Бул жөнүндө Чыңгыздын китептеринде «Биринчи мугалим» чыгармасында дагы ликбез деп жазылып жүрөт. Дүйшөндү «ликбезде» окутушат эмеспи. Алтынайды мектепке жибербей койгондо,

ал Алтынайга болушуп барат. Ликбез – бул мектептин аты. Бизде азыр класс, анан курс деп бөлүнүп жатпайбы. Ошол ликбез нулевой класс сыяктуу болгон. Биздин апа-аталарыбыз кокуй ликбезге барабыз дешип, чогуу боз үйгө отуруп алып окушчу. Ал жерде бир-бир барактан берип, анткени дептер деген жок болчу, ошентип мугалим, «а», «б» деген тамгаларды жаздырып окутчу. Ал кезде чондор (улуулар) мектепке барбай, боз үйдөн отуруп окушкан. Аялдарды, эркектерди бир үйгө чогуу отургузуп, билген мугалим окуткан. Ликбезден өздөрүнүн атын жазганды үйрөнүшкөн. Менин ата-энем дагы ликбезге барган. Ликбезге барып, «ата», «апа» деп танырап окуп келишчү. Менин ата-энем улуу болушса дагы окуганды билишчү эмес. Мектеп жок болсо кайдан билмек эле. Алар окуганда мен мектепке бара элек, кичинекей болчумун. Мага мектепте кандай болду экен деп кызык болчу. Кыргыз эли окууну биринчи жолу, ошол убакта үйрөнө баштаган. Адамдарды чогултуп алып, лекция сыяктуу кылып өтүп, тамга таанытчу. Андан көп убакыт мурда ликбез жок болчу. Ошондо колхоз жаңыдан уюшулуп, элдин жаңыдан үйрөнүшү болгон. Мектеп «Ликбез» деген бул орус сөзү болсо керек. Биз аны «илекбез» деп атап алганбыз. Аны кыргыз акен илекбез деп алгандагысы. Ликбез деген биринчи жолку Совет өкмөтүнүн, Лениндин сөздөрү болгон. Кийинчерээк күч алып, мектеп болду, андан соң колхоз болду.

Мен мектепке бара баштаганда тогуз жашта болчумун. Ал кезде тогуз-он жашка чыкканда барып,

окуй беришчү. Мен мектепке кеч баргам, анткени ал учурда эрте окуган эмеспиз. Мен биринчи класс-та окуп жатканымда, «Кыргызстан» деген гезитке Бейжин жөнүндө жазуу чыгып калыптыр. Ал гезитти атам мага алып келип: «Балам окуйсунбу?», – деп сураган. Окуп берсем, атам мени кырманга жетелеп барып: «Мына, менин кызым окуп жатат», – деп кырмандагы чалдарга окуткан. Ошондо мени баары чогулуп алып угушкан, мен аны түшүнбөймүн. Бейжин-Кытай жөнүндө жазылган болчу. Манас эпосундагы Алманбет баатыр Кытайдан качып келгени тууралуу окуя экен. Ошону окуп бер дешип, мен чалдарга окуп бергем. Чалдардын баары тегерете отуруп угушкан. Анан кайра келе жатканда, атам чалдардын көзү тийбесе экен деп, сууну башыма, оозума куялы деп айткан. Ал кезде элдин сабаты жок, эл караңгы болчу. Ошол сабат алып окугандардан биз биринчи муун болдук. Менин ата-энем эчтеке билбей калышты.

Мен атама гезит окуп берген айда эле мага отличник катары конфет жана ботинка сыйлык беришкен. Андан кийин дагы столовадан оокат (тамак) беришкен. Ал берген оокатты таякемдин бир баласы жаман деп ичпей койгон. Ошо кездеги менин билимимди карабайсыңбы. Мен конфеттерди алып үйгө баратсам, атам ушинтип сыйлык алганыңды уктук деп, мага көз тийибесин деп, башыма суу чачып жүрөт. Мен атама: «Эч ким көргөн жок да мени, эмне балдардын көзү тиймек беле?», – деп күлгөм. Кудай сактай гөр, атам өзү жоош киши эле. Ошөн-

тип тоодон келип отличник болуп окугам. Жакшы окугандыгым үчүн, мектепте сүрөтүм илинип турчу. Мектепте, 5 – эң жакшы, 4 – жакшы, 3 – орто, 2 – жаман деген баалар болчу. Мен «беш» алчумун.

Менин классташтарым 1926–1927-жылкылар болчу, эң улуусу мен болчум. Ошентип, 1936-жылы биринчи классты бүтүргөм. Ошондо билим алган далай балдар кызматчы болуп, иштеп кетишти. Биринчи жумуш катуу болот эмеспи. Ошол кезде мугалимдер күчтүүбү, же балдардын мээси күчтүүбү, айтор дароо эле үйрөнүп алчубуз. Мен лекциялардан эле үйрөндүм. Ал кезде мугалим жок, сегизинчи класстын балдары бизге сабак берип калышты. Тетрад жок болуп, мындай туурасынан эски китептерге жазчубуз. Мен бир китебим менен алтынчы жана жетинчи классты бүтүргөм, андан башка китебим жок болчу. Кыскасы, ал кезде китеп дагы жок, дептер дагы жок, ручка дагы жок, сыяга малып жазчубуз. Ал эми азыр жайнап турган китепти окушпайт. Биз окусак, дароо эсибизге алып калчубуз. Же биринчи көргөндө, кызык болуп, ынтызаарлык менен окусак керек. Эң кыйын убакта ошентип окучубуз. Ошентип эле өзүбүздүн балдар бири-бирин окутуп калышты. Мен бешинчи класстарды окутуп калдым. Сегизден кийин окууга барбай, калып калдым. Уланткан жокмун. Биз ал убакта төртүнчү-бешинчи класстарга чейин латынча окудук. Ал кездеги жазуу азыркыдагыдай эмес болчу, латын тамгасы менен жазганды үйрөнгөнбүз. Мен өзүм бешинчи класска чейин латын тамгасын окугам, ал кезде «п» же

«р» сыяктуу тамгалар жок болчу. Кээ бир учурларда жат жазуу жазганда аралаштырып салчубуз. Сыя челегиз бар болчу. Аны көтөрүп алабыз, партага коюп алып жазчубуз. Мугалим бизге эмне жазып берсе, ошону дароо эле жазып алабыз, ошентип үйрөнчүбүз. Тартиптүү болчубуз, ары-бери карабай, баарыбыз доскага карап олтурчубуз. Биз мугалимден коркчубуз. Мугалим эмне десе эле, ошону акыйып карап отурчубуз. Мектепке баргандагы биринчи күнүмдү билемин. Ал кезде балдардын баары жаны эле окуй башташкан. Тимеле (аябай) ал кездеги балдар тартиптүү болушчу, карап отурабыз, мугалим доскага жазып берет. Дароо эле көчүрүп жазып алабыз.

Бизди бул жердеги Дыйканов Орозунбек деген агай окуткан. Ал биздин биринчи мугалимибиз болгон. Агай өзү Көк-Арыкта интернатта окуптур, аны бүтүп, менин биринчи классымда, ошол агай окуткан. Кийин иним төрөлгөндө анын атын ошол агайымдын атынан койгом. Жакшы киши болчу, жаш дагы болчу. Балдар интернатта онунчу класска чейин окушчу.

Андан кийин бизди бир немис улутундагы эжеке келип, немис тилинен беш ай окутту, бирок ал бул жердин шартына чыдабай кетип калды. Ал немис мугалим бизди Ленинде, Көк-Арыкта окутту. Андан кийин бизге орус улутундагы бир мугалим келген. Ошол мугалим бардык класстарга сабак берээр эле. Ал мугалимдин баласы кийинчерээк кыргыздан аял алды, эл менен аралашып, аялынын динине ки-

рип калган. Ошол жагы жакшы болгон. Кыргыз аялдан кыздары, балдары бар болчу. Ал жакшы мугалим эле. Тимеле каардуу, жаман болчу, баарыбыз андан коркчубуз. Бизди: «Иди сюда», – деп эле чыгарып жиберчү сабактан эшикке. Ошондо жакшылыктуу мугалим болгон эмес, бирок ошондогу алган билим күчтүү болгон деп ойлойм.

Эгерде биздин убагыбызда Бишкекке барып окууга тапшырсак, окууга оңой эле өтүп кетмекпиз. Ал эми азыр болсо контракт менен, канча азап менен өтүп жатасыңар. Мен кыйын болгон убакта туулгам, азыр болсо жакшы. Жок дешет, эмнеге жок болот? Эл өзү иштеп жатат, таап жатат. Ошондо ата-энебиз ликбезге окутабыз дешчү. Тамга таанытабыз дешсе керек. Алар мурунку замандагылар. Совет өкмөтү чыккандан кийин артель чыкпайбы. Андан соң артелди кеңейтип, колхоз кылбайбы. Кийин, колхозду көбөйтүп, чоң-чоң колхоз-совхоздор пайда болгон. Революциядан кийин, беш колхоз уюштурулган. Ал эми ага чейин артелдер болгон.

Ата-энем мени окуса экен деп каалашчу. Кыскасы, ал кезде мен үйдүн улуусу болуп, билим алганы дагы мен болчумун. Ата-энемдин мага чейин төрөлгөн балдары өлүп калышкан болчу. Улуубуз деп баркташкан. 1936-жылга чейин энем-атама эркелеп жакшынакай чоңойдум. Мен мектепке барган жылдан баштап эле, 1936-жылы апам ооруп калды. Андан кийин эле жумушка баш болуп калдым. Үйдүн улуусу мен болуп, түйшүктүн баары менин башыма түшкөн.

Антип-минтип эле төртүнчү же бешинчи классты окуп жатканда, согуш башталган. Согуш убагында мен окуган жокмун. Согуш башталгандан кийин окууга барганга шайман жок болуп калган. Согуш башталганда баарыбыздын эсибиз ооп, атам мени мектепке жеткирмек турсун, үйдөгүлөр өз алапайын таппай калышкан.

Мен кичинекей класста окуган кезимде, эсеп, маселе чыгарганды жакшы көрчүмүн. Кийин жогорку класста окуганда деле элдин баары геометрияны жаман көрүшсө, мен тескерисинче жакшы көрчүмүн. Чогуу окуган кыздар: «Эмнесин жакшы көрөсүң?», – деп айтышчу. Геометриянын чиймеси эле башкача болчу эмес беле? Ошондой эсептерди жакшы көрчүмүн. Өзгөчө маселе чыгарганды дагы жакшы көрүп, эсепкысапка аябай кызыкчумун. Анткени маселе деген бул табышмак. Ал кезде апам тирүү болгондо окуйт элем. Сабактан бир күн калсам ыйлачумун. Эгерде окууну бүтүп алсам мугалим болмокмун.

Согуш чыккандан кийин башыма көп жумуш түшкөн. Атам болсо 1942-жылы рабочий болуп (жумушчу катары) согушка, Россиядагы Магниторск деген жерге кеткен. Атам ошол жакка кетип, апам ооруп калган. Таякелерим дагы согушка кетишкен, ага кайгырып, апам ооруйт, ыйлайт-сыктайт. Ошентип, ар кайсы жакка, таякелериме кат жазып, алардын бизге аскерден жазган каттарын окуп жүрдүм. Апам ооруп, мен кыскасы бир туугандарымды бактым. Бир синдим, эки эркек бир тууганым, бардыгыбыз төрт бир тууган болчубуз. Бүбүрайым, Бирим-

кул, Усеке, Каакы деген бир туугандарым бар болчу. Ошол кезде, кичинекей бир тууганым жаңы эле төрөлгөн болчу. Кийин, согуш мезгилинде ал беш жашында өтүп кеткен. Согуштун убагында апам абдан ооруду. Апам ооруган жылга чейин эле жакшынакай жашадым. Андан кийин эле жумушка баш болуп калдым. Мал багып жашап калдык, ал кезде бир эле мал менен жашачубуз, колхоз уюшула элек болчу, андан башка эч киреше жок эле.

Атам согушка кетип калганда, биз пенсия дагы алганбыз. Военкоматка (военный комитет) барып, жетимиш беш сом алчубуз. Же ал жердин адресин жакшы билчү эмесмин. Күн сайын сабактан кийин, Буденныйдан военкоматка барчумун. Кагазды бүтүрбөй коюп, военкоматтагылар менен урушам. Алар чоң кишилер менен гана сүйлөшүшчү, анан мен: «Меникин бүтүрүп беринизчи, сабактан калып жаттам», – десем, военкоматта иштеген адам: «Бул бышык экен», – десе, мен ага: «Мени бышык кылып жаткан бул өкмөт, атам кетип калса, апам ооруп жатса, мен күнүгө эле сабактан калып келемби, бүтүрүп бербейсизби», – дейм. Ал: «Бул балээ го, бүтүрүп бергиле», – деген. Апам төрт балалуу деп пенсия алчу. Ошентип, башыма көп иш түшкөн. Менин жасаганым: үй-тиричилик, тегирменге ун көтөрүп барчумун, суу көтөрүп келчүмүн, ошентип бир үйдүн тирилиги менин мойнумда болуп калган. Ал эми 1941-жылы мен бешинчи класста окуп жаткан учурда согуш чыгып калды. Согуш мезгилинде бешинчи класска чейин окудум. 1942-жылдын кышы тимеле

кыйын болду. Кар, суук, ошол бала кезимдеги убак эсимден кетпейт. Ошондо дагы мектепке барып, анан сабактарды бешке окучумун.

Согуш учурунда, 1942-жылдары чечендер айылга келишкен. Чечендер тимеле үйгө келип: «Кукуруза (жүгөрү) жок, берип койчу», – деп түнкүсүн ыйлап, кайыр сурап келишчү. Менин апам болсо: «Алда айланайын ай, берет элем го бар болсо», – дечү. Апам боорукер болчу. Мен апам: «Ушу чечендерден да айланасынбы?» – дечүм. Бирок баары бир ошолорго колубуздан келгенин берип жүрдүк. Ал кезде эгин, оокат жок болчу. Тапканыбыздын барын согушка жардам деп жиберчүбүз. Чечендер жоолуктарын, шакек, азыркыдай топчуларын сатышчу. Чечендердики деп далайларын алдык. Ошентип отуруп, чечендердин көпчүлүгү кырылып калышкан. Антпесе алар бул жакка көп болуп келишкен эле. Көрсө, чечендер Советтер Союзуна каршы болгон турбайбы, ошол үчүн алар кырылып калышты.

Кийин, 1943-жылы бир жылдан кийин эле атам кайра келген. Атам келгенде, биз баарыбыз чогуу жашап жатканбыз. атам Ал аскерде солдат болгон эмес, ошол кездеги рабочий батальонго барган. Магниторсктогу взводго барып, бир жыл иштеп келген. Атамдын бир бармагы жок болчу, ал үшүп калгандан кийин аны доктур кесип салыптыр. Көрсө, катуу суук болуп, иштеп жүргөндө буту үшүп кетиптир. Ал бутун үшүтүп алган үчүн аны бошотуп жибериптир. Ошондо көптөр кетип, келбей калыптыр. Ошентип, атам жумушка жакшы жарабай калган.

Бирок колхоздун уюн кайтарчу. Атам келгенден кийин дагы иштеди, ал убакытта эркектер абдан керек болушкан. Аялдар бригадир болуп калган кез эле. Атам келгенде мен бешинчи класста окучумун. Атам келген эле күнү, атамды боштондукка чыкты деп, пенсияны кыскартып коюптур. Мен атама бир айча келбей коё турсаң мен пенсия алат элем десем, атам: «Мен эми боштондукка чыгып калдым, эмне кыласың, мен таап берем», – деп айтты эле. Согуштун убагында дагы акча бар эле. Кийин-кийин ошол военкоматтын секретарына: «Сен менин кагазымды карабай койгонсун», – десем, «Ой апа, ошол сен белен?», – дейт. Ошондой күндөр дагы өттү. Убагында болот экен, кандай убакка кез келсең дагы, жашоо өтө берет турбайбы.

Согуштун басылар астында, апам аябай катуу ооруп калды. 1944-жылдын аягында жана 1945-жылдын башында ушул Таласта келте оору пайда болгон. Анан менин дагы оорудан чачым түшүп, «чачын алгыла» деп айтышкан. Апам ыйлап, тай-эжеме айттырып, чачымды алдырттырбай койгон. Узун болчу чачым, арасынан кыркып коюптур. Чачым узун, боюм кичинекей болчу. Кыз кезимде чачымды астыга өрүп, анан келин болгондо артка өрдүк. Келте оорудан сиңдим дагы, апам дагы бир жылда өлүп отурбайбы. Апам, атам аскерден келгенден кийин эки жылдын ичинде өлүп калды. Ошентип, апам согуш басылганча эле өлүп калган.

1945-жылдын май айында согуш басылып, апамдын бир тууганы согуштан кайтып келген. Мүмкүн

аны көргөндө апам өлбөйт беле деп мен абдан ыйлагам. Апам өлүп калып, ошентип онунчу классты бүтпөй калгам. Апам кырк жашында эле кайтыш болгон. Мен өзүм кыркка чыкканда, апамды эстеп, мендей кезинде эле кеткен экен деп абдан ыйлагам. Көрсө, кыркка чыкканда жаш эле келин болот турбайбы. Апам, ошентип, кыркында эле кайтыш болгон. Ал кезде эмне, келин кезеги болчу. Келин бойдон бир дагы тиши түшпөстөн, эч нерсени көрбөй кетип калды. Бардык түйшүктү тартып, бирок бизден чай ичпей калды. Кыскасы апам тууралуу арманым көп. Эмне болуп ооруганын билбейм, ошол кичине бир тууганымды төрөгөндөбү, же жел кабыз болуп оорудубу, билишимче, ичи шишип ооруган. Ал кезде караганга жакшы доктур жок болуп, табып чакырып келчүбүз. Апам беш жыл ооруган. Ошол көкүрөгүмдөн кетпейт.

Кийин кинодон согуш учурун көрсөткөндө, муну мен өз көзүм менен көргөм деп кыздарыма айткам. Дагы бир жаш кездеги сүрөттөрдү көрүп, азыр такыр башка болуп жатпаймынбы. Биздин турмуш, согуш убагындагы кино болуп калды. Мен өзүм сегизинчи класстан баштап, согуш мезгили болуп, окубай калдым, кийин институтка барбай калдым. Институтка барып окууну улантсам болмок. Антпесе мен өзүм жакшы окучумун, кийин согуштун мезгилинде окубай калбадымбы. Өзүмдүн дагы окугум келчү. Менин таякем аскерден келгенден кийин окууга жиберем деди, бирок таяжем барбайт деп, ошентип окубай калып, арманда болуп калдым.

III Бөлүм

МЕНИН НИКЕМ ЖАНА ҮЙ-БҮЛӨМ

Апам өлгөндөн кийин атам башка аял алып, эки баланы багып калды. Ошентип, атам кийинки апам менен жашады. Кийинки апамдан атам бир балалуу болгон. Талаш деген аталаш бир тууганым бар. Ал Талаш менин бир балам менен тең. Атам экинчи үйлөнгөндө колхоздун уюн, малын багып, эгин дагы айдап жүрдү. Өзү дагы ошого жакын болчу. Атамдын бир туугандары жок болуп, көбүнчө мен апамдын бир туугандары, таякелерибиз менен өсүп калдым. Таякелеримди жакшы билемин. Кийин согуш учурунда, апамдын бир туугандары аскерге кетип калып, таятам менен жүрдүк. Таятам кары киши болчу, кары болсо дагы бизге жардам берди. Ал отунсуу алып келип, каралашып жүрчү. Ал кезде кыш дагы кыйын эле.

Таякемдер, апам-атам бар болгон кезде, эки бир тууганымды детдомго беришкен жок. Бир күнү эле окуудан кийин үйгө барсам, эки бир тууганым жок. Көрсө, мен окууга кеткенде таякем аларды детдомго берип салыптыр. Жаңы апабыздын өз баласы жаш

болсо, силерди кантип багат деп, детдомго берип отурбайбы. Аны угуп, мен таптакыр жок болуп калат экем деп ыйлагам. Ал эки бала менен өгөй апабыз жакшы болчу, жашай беришмек. Менин бир туугандарымдын бирөөсү, атасынан эки эле жашынан айрылып, ал өзүнүн атасын дагы билбей калган. Кийин, аны өгөй апам дагы багып калды. Өгөй апам жоош киши болчу. Бала ыйлап эле жатчу, ошондо детдомго берилип жатпайбы.

Мен турмушка (күйөөгө) апам каза болгондон кийин, таякемдикинде турганда чыккам. Мени күйөөгө берген жылы тогузунчу класста окуп жаткан болчумун, анткени кеч окубадымбы. Ошентип мен турмушка таякемдин колуна чыккам, окутпай эле чалыма берип койду. Менин чалым таякемдин жолдошу болчу, көрсө экөө бирге иштешип жүрүптүр. Мени ага мүнөзү жакшы деп беришкен. Алар мага күйөөгө барасың, барбасаң өлтүрөм деп айтышкан.

Күйөөгө берем дегенде аны угуп мен окуйт элем деп ыйлагам. Анан таяжезем: «Апаң жок болсо, атаң минтип жатса, балдар тигил жакка кетип калса, кантип окуйсун», – деп түшүндүрдү. Көрсө апам ооруп жатканда ага мага угузбай эле, силер күйөөгө берип, көз салгыла деп айтыптыр. Таяжезем: «Апаң сени мага дайындап кеткен, мага тил ал», – деп айткан. Ошентип унчукпай эле калдым. Күйөөгө берем дегенде мен кайда барам, эмне турмуш болот деп көп ойлорду ойлодум. Бир жагынан атамды ойлодум, ал укпай калды эле, эмне дээр экен деп. Атама

менин турмушка чыгаарымды айтышса, ал: «Мейли, силер билгиле», – дептир. Атам экинчи аялы менен жашап, мени билген деле жок. Кийин мен таякемдикинен кеткенде, атам мага бир уй жетелеп келген жана кийим берген.

Ошентип, үч-төрт айдын ичинде эле мени күйөөгө берип коюшту. Экөөнүн сөзү мурда (буга чейин) эле бүтүп калса керек. Көрсө алар мага чейин сүйлөшүп алышыптыр. Ошентип жүрө бердим. Чалым таякеме деле эч кандай калың берген жок. Байкуш таякем ага жети жүз рублдай берген. Чалыма жөн эле келгем. Согуш мезгилде калың деген токтоп калган.

Мен Коммунизмге (Арал айылынын Советтер Союзу учурунда коюлган аты) чалга турмушка чыкканда келгем. Ал кез согуштан кийин, 1946-чы жылдын башы, январь айы болчу. Мен келгенде он тогуз жашта элем. Ошентип башка турмуш болду, жаңы турмушту үйрөнгөм. Кайындарым, кайнатам жана кайненем келин келди деп элди чакырып, той беришкен. Той-пою тараганча мен көшөгөдө эки-үч күн эле отурдум. Эшикте (тышта) болуп жатканды көшөгөдөн дагы көрүп жүрдүм. Алар өз туугандарын мен келген үйгө келин келди деп чакырышкан.

Келин болуп келгенде кайындарым мени жакшы кабыл алышкан. Кийин иштеп, турмушту үйрөнө баштагам. Ошентип, бала кез калды. Мен жаңы эле келин болуп келгенде, күйөө жолдош болуп келе жаткан киши, Жумабектин атасы, мага келин болгонду үйрөттү. Ал мага: «Эртең менен эрте туруп, от жага-

сын, жүгүнөсүң», – деп үйрөткөн. Күндөр ошентип өттү. Кийин эмнени кандай кылыш керек экенин өзүм билип калдым. Мен эртең менен уй саап, уйду бадага айдап, сүт тартып жана чай кайнатчумун. Ошентип, үч күндүн ичинде аны-мунусунун баарын билип калгам. Кийин кадимкидей эле иштеп, оокат кылып, чай кайнатып, ата-апа деп эле калдым. Апам (кайненем) жакшы киши болчу, мен апамды кайнене деп айтчу эмесмин. Ошол киши мени жакшы кабыл алып, апамды унуттурду. Кайненем менен бир дагы жолу урушкан жокпуз, баарын эле: «Мейли, айланайын, өзүң бил», – деп турчу.

Чалымдын үй-бүлөсү көп бүлөлүү эле. Менин кайни, кайын сиңдилерим бар болчу. Кайын сиңдилерим турмушка чыга элек кези анда. Көп бүлөлүү үй-бүлөдө жашаганга дагы көнгөм. Өзүм менен тең кайын сиңдим мага: «Тигил идишке тигил кишиге оокат куюп бер», – деп үйрөткөн. Чалым дагы мага тигиндей кыл, мындай кыл деп айтып, үйрөтчү. Анын мээси меникинен дагы көп болчу (ал менден акылдуурак эле). Мен өзүм деле: «Эй чал, бул эмне эле?», – деп сурачумун. Мен аны ошол кезде эле чал дечүмүн.

Мен ошол кезде сегиз субала (күлчө) камыр жууручумун. Эт салып, кайнатама тамак жасачубуз. Мен ошол кезде кыйналгам, анткени биздин үй-бүлөдө биз аз эле бүлө болчубуз. Кийин, бара-бара ага дагы көнгөм. Келин болуп келген кезде келиним Советтин күйөөсү, кайним төртүнчү класста окучу. Алар мен жөнүндө, өздөрүнчө тамашалап кеп кылышчу

окшойт. Аны угуп кайним мага: «Жеңе, жеңе, бир чабатыны бүтүн жесең чоңоёсуң», – деп айтчу. Ошентсе, кайындарым күлүп калышчу, аны угуп мен болсо уялып калчумун. Анткени, менин боюм кичинекей (жапыз) болчу. Чабаты бул – казанга жасалган нан. Ошондой дагы окуялар болгон.

Ырайдын чоң кайнатасы, Кайнарбектин атасы мага өкүл ата жана Ырайдын кайненеси өкүл эне болчу. Кийин ал экөөбүз жакшы мамиледе болдук. Биз азыр дагы катташабыз. Ошентип ал менен биз жакшы жек-жаат жана кошуна болдук. Мен келген учурда дагы аларда боз үй бар болчу. Алардыкына келгенде, мени «кыз» деп тергесе, кыз экенмин деп барып эле төрүнө отуруп алыптырмын. Кийин ошонумду эстеп, абдан уялып жүрдүм. Аны апам деле мага түшүндүрүп айтпаптыр. Анткенде деле, алар мени жакшы кабыл алышкан. Ал кемпир-чал мен келгенде кийин мага баарын: «Жүр, айланайын, аскерге кеткен баланын кызысың», – деп түшүндүрүп, жаны калбай (абдан) жакшы кабыл алышкан. Ошол чоң апам мага бир ала кийиз берип, мен аны көп жыл урунгам. Ошол кездеги жасалган кийиздердин сапатына таң калам, ушундай (аябай) бекем болгон экен. Алар менин кайнатам менен кайненемдердин курдаштары болгон. Кийин алар дагы, тигилер дагы өтүп кетип, Айна менен катташып калгам. Алар мени эже дешчү, айтор, өкүл аталарымдын убайын жакшы эле көрдүм. Төркүнүм жакын жерден болуп, катташ болуп жүрдүк.

Менин чалым үй-бүлөсүндө улуусу болчу. Ошентип, жашоо-турмуштун бардыгы ушул, биздин азыркы үйдө болгон. Ал кезде биз кой бакканбыз, кайним дагы, кайын синдим дагы кой багышкан. Ошол койдун баары колхоздун малы болчу.

Чалым менден көп эле, он алты жашка улуу болчу. Ал 1911-жылы, мен 1927-жылы туулгам. Согуштан кийин эр түгөнүп калган. Мен согуш бүтүп бир жылдан кийин келсем, элдин абалы начар. Эркектер жок, бүт баары чал-кемпир. Ошон үчүн мен дагы өзүмдөн он алты жаш улуу адамга тийип отурбаймынбы. Көпчүлүгү согуштан келбей калышты. Анан кийин жаш кыздар, тимеле менин чалымдан дагы улуу, саксайган чалдарга тийбедиби. Ал кезде аялзатына абдан кыйын болгон.

Менин кайнатам кулакка тартылып кетпейин деп, кийин жыгач тамды салдырган экен. Там 1930–31-жылдары салынган болуш керек. Буга чейин алар Көк-Токойдо жашашып, андан башка дагы боз үй болгон экен. Кийинчерээк боз үй жок болуп калган.

Менин кайнатамдын малы, жылкылары көп болуп, бай киши болгон экен. Кийин кайнатам артелге кошулганда, биз турмуш курганга чейин, 1927–28 жылдары колхозго эки жүзгө жакын жылкы бериптир. Андан башка дагы элүүгө жакын жылкыны бирөөгө бергендир, же саткандыр, же сойгондур. Ал малды колхозго бербей, катып багып, тирлик кылайын десе керек. Кайнатам өзү дагы айтып отурчу,

колхозго берген мал эки жүзгө аз эле жетпей калды деп. Үйгө калган дүнүйөсү болгон эмес. Ал кезде тыюу салынган болчу. Кайнатам, менимче, колхозго жылкы эле берсе керек. Аны дагы өкмөт бер деген үчүн берген. Өзү бербей калсын, ошондо бул Совет өкмөтү жаңы чыгып келе жатканда, анан өкмөттөр келип, мынча малың бар экен артелге кош дешет. Малды колхозго зордук менен алышкан. Болбосо сени тиякбиякка сүргүнгө айдайбыз десе, коркконунан болсо дагы беришкен. Бул артелдин убагында болгон нерсе. Мен артелди көргөн жокмун, анан колхоз болуп, адам сыяктуу болуп кичине оңолуп калганда келгем. Мен келин болуп келгенде кедей эле экенбиз, бир уюбуз эле бар болчу, аныбыз дагы ошол эле жылы өлүп калган. Кийин: «Ой ата, бир жылкыны сактап койсоң, оокат кылбайт белек», – деп айтсам, атам күлүп калчу. Көрсө атам кулакка тартылып кете жаздап, жылкыларын колхозго берип, ошентип кутулуп калган экен. Андан кийин биз бай болбой, кедей болуп калдык. Кайнатам этсиз жашабаган киши болчу. Ал: «Ээ балам, сойгула койду», – деп кой сойдурчу. Биз мал кылалы деп аракет кылып жатканда, кой союлуп калса, малды көбөйтүп алсак болмок деп кызганчубуз. Атам өлгөндөн кийин кой дагы жок болуп калды, көрсө өзүнүн насиби экен деп аны айтып күлүп жүрөбүз.

Ал кезде малга, үйгө, түтүнгө дагы займ салчу. Займ – бул азыркы налог. Ошол налог менен колхозду оңдошкон, ар колхозго жыл сайын займ берип турчубуз. Ал жумуштарга дагы көп эле катыш-

тым. Согуштун убагында турмуш начар эле болчу. Көп бүлө болдук, иштеп жүргөндө, таап келип берип аттым. Жүн алып келсем, апам байкуш тимеле сүйүнөөр эле. Анан дагы эгин алып келип аттым. Иштеген киши акча табат. Кайын-журт менен мамилебиз жакшы болчу. Бири-бирибиз менен бир тууганыбыздан айырма болбой, жакын болуп калдык. Жетпегени жетпей келди, ошон үчүн чал-кемпирди багып, аябай иштедим. Чалымдын көп бүлөсүн бактым. Согуш учурунда менин чалым согушка барган жок. Чалым согушка кетип баратканда, пром менен иштесин деп алып калыптыр. Мен айылга келген жылдан баштап эле иштеп баштагам. Мен иштеп баштаганда, эл буудай айдачу. Биз дагы буудай айдап, ат менен бастырып жатчубуз. Согуштан кийин, 1960-жылдары жашоо кайра оңолду.

Мен турмушка чыккандан кийин, таякем детдомго берип салып, бир туугандарымды сагынып жүрдүм. Менин кайын-журтум бир туугандарымды алып келем дегенде каршы болушкан эмес. Мен эки бир тууганымды Таластагы детдомдон окуу баштат дегенде алып келгем. Ал кезде автобус жок болуп, Буденныйга чоң машина менен баргам. Детдомго баргандан кийин балдарды мага жылаңайлак, жылаңач, тимеле, турси-майкечен беришкен. Көрсө детдомго келген балдардын кийген кийимдерин ал жерде өрттөп салышат экен. Кийимдерин кайтарып беришкен эмес. Ошентип, бутумдагы көлөчүмдү бирине берип, маасымды экинчисине берип, үйгө ээрчитип келдим. Магазиндин баары жабык, бирок менин

багыма расписка жазып берсем, кийимди бере берет экен. Кийин чалым мага акча салып жиберген. Эне-атам тирилгенсип, аларды Буденныйдан бери ээрчитип келдим. Алар менин колума үйгө келгенде эки бир тууганымдын бири биринчи, экинчиси экинчи классты бүтүп калышкан. Ошентип, мен Дыйкан менен Кырманчы экөөнү тең багып алгам. Бир туугандарымдын оордугун аябай тарттым.

Мен бир туугандарымды кайын-журтума алып келгенден кийин, башкарма болгон тууганыбыздын атасы: «Буларды сен багасыңбы? Ээн баш! Эми сени кайын-журтундан кетирип жиберет. Өзүңдүн балаң дагы токтобой, жок болуп жатса кылганың ушубу? Сен эмне үчүн ал эки баланы кайын-журтуңа багып алдың? Аларды детдомго эле койбойсунбу», – деп тилдеген. Ал мени төркүнүм болуп урушкан.

Мен улуумун, улуу болгон үчүн экөөнү багып отурбаймынбы. Эки жашынан багып алгам, кичүүсү атамдан эки жашында калып отурбайбы. Мен 1927-жылкымын, мен багып алган Дыйкан кырк экинчи жылкы, менден он беш жашка кичүү болчу. Апасы өлгөндө бешке дагы толо элек болчу. Дыйкан жаш бойдон кетти байкуш. Кийин ал түшүмө дагы кирди. Акыбал ошол болду. Синдим дагы апамдан мурда өлүп калган. Эки бала кичине бойдон калышты. Бирөө төрттө, бирөө жетиде. Алар атамдын колунда калды, анан кийин менин колума келип, мен баккам.

Ошентип мен улуусу катары бир туугандарымды детдомдон колума алып, үйлөнтүп-жайланттым.

Кийин кичүү апамдын баласын дагы багып калгам. Анткени ал бала атам өлгөндөн кийин жаш калган. Мен ага дагы барып каралашкам. Ал кезде кайним дагы жаш, кичинекей бала болчу. Менин бир туугандарым мен келин болуп келгенден кийин эки-үч жылдан кийин келишкен. Алар келгенде, кайын сиңдилерим күйөөгө кете элек болуп, үйдө үч кайын сиңдим бар болчу. Көп бүлөлүү болчубуз, иштедик, аларды бактык. Ал кезде кайтыш болуп кеткен кайын сиңдим биринчи класска барган болчу. Бакеним, Советтин күйөөсү, анда эки жашар болчу. Кыскасы аларга апа эле болуп калдым.

Ошондо эки жаштагы бир тууганым, азыр ойлосом, неберем Урматтын курагында экен. Мен эки бир тууганымды Аралга, азыркы турган үйгө алып келгем. Үч жыл бою балдарды кандай багып жатат деп интернаттан келип көрүп жүрүштү. Алгач Кырманчы келбейм, ошол жактан окуйм деген. Кийин институтта окуду. Ал жакка киргенден кийин бүтүргөн. Мектепте алардын ата-энеси бардай эле тартиптүү экенин мага айтышкан. Урушпайт, сабакты жакшы окушат дешчү. Мен аларды детдомдон алып келгенде 30–40тын ортосунда болчумун. Ошентип Дыйкан менен Кырманчы ушул үйдөн үйлөнүп-жайланышкан. Кийин өздөрүнчө жашап калышты, балалуу боло электе, ушул үйдө турушкан. Тилекке каршы, Дыйкан менен Бакен каза болгондо, алардын эки келинин дагы колубузга алдык. Менин эки келиним үйгө келгенде, үйдө аябай көп киши болуп,

башка элдер бул силер жашаган үй үйбү же общежитиеби деп айтышчу.

Мен келин болгонумда он бала төрөп, анын төртөө өлүп калбадыбы. Ал төрт баладан тышкары Кыялды кошкондо жети балалуу болгом. Согуш бүткөн кезде, 1948–1949–1951–1953-жылдары катары менен төрт бала төрөп, төртөө тең чарчап калган. Эки кызым жана эки эркегим чарчап калып абдан жаман болгом. Азыркы улуу неберем Нургыздын апасы – менин бешинчи болуп төрөлгөн балам. Ал 1955-жылы төрөлгөн. Ал төрөлгөндөн кийинки балдарым, Кудайга тобо деп, беш кыз, эки эркегим бар. Андан кийин мен Кыялды үч айында багып алгам. Мен ошол балдар токтобой, чарчап калгандан кийин абдан жаман болуп калдым. Азыр ойлосом, ошол 1948-жылы төрөлгөн балам эмдигиче картайып калбайт беле.

Бир туугандарымды детдомдон алып келгенден кийин дагы бир балам чарчап калды. Алар келгенден кийин бир жылдан кийин төрөгөм. Ошентип балдарым токтобой, эми (азыр) мээмдин түгөнүп калгандагысы. Турмушта ошентип, балдардын азабынан көп ооруп калдым. Ооруп, намаз окуп, молдого дем салдырып басылгам. Намазды дагы окуп жүрдүм, ишти дагы кылып жүрдүм. Ошол кезде атеизм болгону мага тоскоол кылды. Жашыруун намаз окуп жүрдүк. Анткени бул атеизмге каршы болчу. Больницада жатканда стулдарды (отургучтарды) жыйып-жыйып (тизип), артына жашырынып намаз окучумун. Орус сестралар келип намаз окуганды көрсө урушчу, ал эми кыргыз сестралар эч нерсе дешчү эмес. Ошентип, боль-

ницага жатканда намаз окугандан аябай коркуп турчумун. Кайсыл жакка барам эми деп, окубай калсам, бир нерсе болчудай сар-санаа болчумун. Кийин дин ачылып калгандан (эркин болгондон) бери жыргап калбадымбы. Биздин кездеги дин азыркы балдарга жукпай калды. Балдарым токтобой, ага кейип оорусам керек. Кийин балдар төрөлүп кичине болгон кезинде дагы ооругам. Көп жыл бою, көбүнчө ашказыным ооруп, гастрит жана грипп болуп дарыланып жүрдүм. Андан кийин балдар чоңоюп, колумдан жумушту алып жүргөндө айыга баштадым. Оорусам, Зуура деген кызым мага кир жуудурбай, карап жүрдү. Ошентип балдарым мага каралашып, дары ичип, укол алып, азыр жакшы болуп калдым.

Мен келин болуп келгенде чалым намаз окуй элек болчу, ал намазды кийин гана окуду. Кийинчерээк экөөбүз тең намаз окудук. Ошентип бизде балдар төрөлдү. Ал кезде бизди аялдар эле үйдөн төрөтүп коюшчу. Акушерканын ордуна аялдар, кемпирлер төрөтүшчү. Мен бул жакка келгенде дагы кайненем төрөтө турган аялды чакырып келип мени төрөткөн. Бешинчи балама чейин үйдөн эле төрөдүм, кийин Зуурадан баштап догдурда төрөдүм. Андан мурун Аразатты ушул жерден эле кемпирлер төрөткөн. Айланайын, менин балдарым токтобой калбадыбы. Канча жакшылыктарды, канча жамандыктарды көрдүм. Совет учурунда мазарга, элге айтпай, көрүнбөй барчумун. Ал кезде закон күчтүү болгон эле. Милициялар келип алып, молдолорду аңдышчу. Ошентип, Акбүбү мазарга мени караңгыда ээрчитип барды. Мен

мазарга үч жолу бардым. Балдарым токтобой, тилеп алдым балдарымды, мазарга барып, көрбөгөнүм көр болгон. Тетиги Кең-Колго жөө барган күнүм дагы болгон. Манастын күмбөзүнө, ушул жактан ошол жакка жөө барыш деген эмне. Ал жакка чейин жөө барыш алыс болчу. Ошентип, анан тилеп алган балдарым ажал жолунда болуп калбадыбы. Андан кийин ар жерлерге, киши барбаган жерге бардым. Ара-затты төрөөрдө дагы мазарга барып жүрдүм, акыры анын өмүрү жакшы болду.

Кийин менин азыркы улуу балам Ыдырыс боюмда болгондо, биз бир там салдык. Бул тамдын салынганына дагы мээнетим көп, анда жыгач жок, шифер жок кез болчу. Аларды барып складдан сурап келчүмүн. Чалым болсо жоош киши болчу, ал: «Ээ, тимеле жаап коёбуз», – дечү. Мен ага болбой жыгачтарын алдыргам, бул там өзү финский там. Чоң кылып салдым, азыркыдай эмес, кичинекейирээк болчу. Андан кийин келип, мен трактордо иштеп жүрдүм. Бир туугандарымдан кам санабайм деп, кайненем менен аларга кийим алып бердик, ошо менен ушул үйдө өзүбүздүн баладай болуп чоңоюп калышты. Менин бир туугандарым жөнүндө кайындарымдын бирөөсү дагы: «Булар бир башка экен», же «ай булар жетим экен», – деп кеп кылган жок. Ошон үчүн мен аларга ыраазымын. Мен кайындарымды балдардан жадап (тажап) кетет болуш керек деп ойлогом.

Мен салыштырып ойлоймун, азыр бирөө келсе, бат эле жадап кетебиз. Ал кезде, батып эле, чогуу

кайната жана кайнене менен жашашчу. Ошентип, Дыйкан менен Кырманчы өзүбүздүн баладай эле болду. Ал эми Бакенди болсо он беш жашка чыкканча бакканбыз жана кийин ал өз апасына кеткен. Өз апасына баргандан кийин деле биз менен чогуу болуп жүрдү.

Дыйкандын аялы кийин бир кыз төрөгөн. Аны дагы үч жашка чейин мен багып жүрдүм, андан кийин азыркы неберем, Кыял боюнда болгондо, келиним мага келип: «Баланы баккан кыйын болуп жатат», – деп амалын таппай отурушкан. Мен ага: «Кыйналып жатсаңар Кыялды багып берем», – дегем. Ошентип, Кыялды багып алдым, андан кийин Кыял аларга барбай койбодубу. Кыял эң улуусу эмес, Бишкекте Кыялдан дагы улуулары бар. Ушундай, баары жакшы, алымдын келишинче иштеп жүрдүм, баланы дагы багып жүрдүм. Ал кезде бизде отпуск деген жок болчу. Төрөп алып эле, балдарды кайненеге же кыздарга берип, кайра ишке чыкчубуз.

Ал кезде жаман жашоо болгон эмес, ынтымактуу, жакшы жашоо болгон. Үй-бүлө менен, тууган менен бай деле болгон жокпуз. Такыры (жок) жерде дагы калган жокпуз. Орто болуп, жакшынакай жашадык. Мен ошол кездеги жашообузга ушундай (аябай) баа берем. Андан кийин төрөлгөн жети балага медаль берген. Балдар жанагинтип токтобой калып, ошол шартка дагы карабастан төрт-беш жыл иштегем. Ошентип Коммунизмде (айыл) ушундай жашоо болгон жана менин Коммунизмге келгениме алтымыш жыл болот.

IV Бөлүм

КОЛХОЗДОГУ ТУРМУШ

Балдарым төрөлгөнгө чейин чалга кошулуп учетчик болуп иштегем. Анын жанында кошо жүрүп, кийин эки-үч жылдан кийин мен балалуу болуп, үйдө отурдум. Чалым мен үйдө болгондо дагы иштеп жүрдү. Кайненем дагы балдарды бакты.

Коммунизмде колхоз 1929-жылы уюшулган. Колхозго 1928–29-жылдары алгач артель деп кошулуптур. 1917-жылы революцияга чейин бул жерде Арал, Терек, же Талды-Булак деген болуштар болгон. Алар 1929-жылга чейинкилер, сельсовет дегени, губернатор дегени бар. Болуш – бул бир аймактын эли. Ал эми старшин андан кичирээги. Болуштун эли, старшиндин эли деп жамаат болуп турушчу экен. Бул кыргыздын бөлүгү болгон. Анын дагы орун басары бар болчу экен. Мен билбей калдым, көзүм ачылгандан эле колхозду көрдүм. 1930-жылдары Арал айылынын орду эгин талаа эле болсо керек. Менин чалымдын үй-бүлөсү ошол Көк-Токойдо турушкан экен. Андан кийин бул Сары-Булакка келишиптир. Жа-

зында келип, андан кийин кайра кышында Көк-Токойго кетишчү экен. Мен аны көргөн жокмун, укканымды айтам. Кайненемдин төркүндөрү биякка (бул жерге) Болуш деген кишиге таянып келишиптир. Элден мурун алар көпүрөнүн нары (аркы) жагында жашашкан экен. Алар биерге (бул жерге) келишип, там курушуп, кыштак курулуптур. Кийин кошуналар дагы келип башташыптыр. Ал кезде баары артель болуп салынган. Ушу Пионер, Арал деген кичинекей колхоздор артель болуп уюшуптур. Алар Пионер колхозу, Арал колхозу деп аталган. Алардын баары кийин отуз жылдан кийин болду. Кийин артелди жаңы колхозго көндүрдү (жаңы колхозго айлантады). Көрсө, Коммунизм колхозу мен келгенге чейин эле биригип калыптыр. Мен келген 1946-жылы биякта 1929-жылы түзүлгөн колхоз уюшулуп отурбайбы. Ага чейин колхоздор өзүнчө эле болушчу. Бул жер Пионер деген кичинекей колхоз эле, ал эми бул жер кичекей Арал деген жер болчу. Анан экөө тең бир Арал болуп отурбайбы. Мурун Коммунизмде беш колхоз бар болчу, алардын баары биригип, бир колхоз болуп калган. Ал беш колхоз кийин кыскарылды. Анда беш колхоздо беш ферма бар болчу. Уй ферма, кой ферма, жылкы ферма деп койчу, алардын учетчиктери дагы бар болчу. Ошондой кылып уюштуруп, андан чоң коллектив кылып, ошентип элдер бошогон.

Сакмалчылар туутка барып, туутун санашчу. Ыпыр-сыпыр жумуш көп, тимеле бүтпөйт. Көп жыл кой багып жүрдү, сакмалга барышчу. Андан кийин

туудурушту, аны өлтүрүп койсо дагы, өлтүрүп алдынар деп жооптуу болушчу. Аларды дарылаган догдурлар дагы бар болчу. Кийин Энгельс дагы чоң колхозго кошулду. Көп болуп, Пионер, Большевик, Терек, 1-Май, Жаңы-Турмуш уюшулган эле. 1917-жылы ушул беш жер бириккен. Мен бул жакка келгенден кийин Коммунизм болуп, 1952-жылы бириккен.

Өзгөрүш, Өрнөк, Энгельс кошулганда, алардын жери тоо-таш аз болуп, биздики көп болуптур. Ушулардын жерин дагы ат менен ченедим. Жер айдоолордо ушулардын жеринде ат менен иштегенбиз. Саржан менен Энгельстин жерин ченедим. Анын келин-кыздарга айтсам таң калышат, атка кантип минип жүрөсүң деп. Минип эле ченегем. Алар жакшынакай эле кошулуп жашашкан, кайра бөлүнгөндө бул жакка тегирменге келишип убара болушпадыбы. Конторго, сельсоветке, айыл өкмөткө келишти. Анан ошентип убара болуп жүрүштү, эми көнүп калышты. Бардыгы биерде болчу, центри дагы ушул жер болгон. Азыркы мектеп детсад эле. Ушул детсадка балдарды, Назирди бергем. Ошо колхоздор бири-бири менен кошулган учурда райком, исполком деген бар болчу. Ошентип өкмөт тарабынан бириктирилген.

Эл деген букара сайдын ташындай, суу кайда барса, кете берет. Эл эчтеке деген эмес, эмне десе макул болгон. Кошулушуп эле, аралашып калышты, анан баягы ич ара көнбөй жүргөндөр дагы болушкан. Биз-

дин айыл, тигил айыл деп, анан кийин эле Коммунизм болуп биригип калышты. Коммунизмге көп башкарма келди, ошонун убагында иштеп жүрдүм. Анан бир колхоз болуп бириккенден кийин, көп нерсе өзгөрдү, баягыдай кичинекей-кичинекей эмес, колхоз чоңоюп, кампаларга, кашарларга кулпу салынды. Жакшы башкармалар келишкен. Жакшы курулуштар курулган. Ошентип эл оңолгон. Жакшы эле колхоз болчу. 1950–1990-жылдары башкармалар жакшы эле сарайларды курушту. Көптөгөн кашар, уй, кой сарайлар бар болчу. Караколдон бери ташып салдырган жакшы сарайлар бар эле. Аны Лениндеги Турусбек деген башкарма салдырган. Кийин кашар жок болгондо, менин ичим ачышып калды. Байкуш, ошол кишинин эмгегине ичим ачышты. Ошол Талды-Булакка баратканда сарайлар, клубдар бар эле. Ал кезде, жогору жакта кичинекей магазин эле бар болчу. Андан башка тегирмендер, клубдар курулган. Ошол клубдарда концерттер болчу, кийин эле бузулуп кетпедиби.

Биз 1946-жылы келгенде, бул жер бир кичинекей эле времянка там болчу. Ал кезде согуш жаңы эле бүткөн. Бизде андай деле көп акча жок болчу. Ал кезде беш-алты уюбуз, коюбуз, эчкибиз жана атыбыз бар болчу. Кийинчерээк биз жакага түшкөндөн кийин малыбыз өлүп калган. Эң башталышында биздин мал өзүбүздө эле болду, аларды колхоз кийин эле алган. Ал убакытта биздеги мал аз болчу, бирок башка көп элдин малдарын колхозго деп алып кошушкан.

Алар согуш башталгандан кийин, багарга киши жок болуп, өздөрү эле жоголуп калышкан.

Биз тамак-ашты рублдан башка акчага сатып алчубуз. Ал кезде, кызыл 30 сомдук кагаздар жана ошондой эле 25, 50, 100 сомдуктар болчу. Ошол убакта сом эле болчу, ал учурда биз рублди билген эмеспиз, рубль кийин чыкты. Ал кездеги акчанын кайдан келгенин мен билбейм калдым. Биз бала кезде акча урунуп жүрдүк. Акча болбой оокат болбойт. Акча согуштан кийин эле которулуп кетти. Биз согушка деле жардамга деп акча берип жатчубуз. Китепте деле жазылып жүрөт эмеспи, баланча акча согушка жибердик деп. Анан ал акчанын рубль экенин, балакет экенин билбейм, бирок биз акчаны урунуп жүрдүк, мен өзүм дагы урунуп жүрдүм.

Биз 1946-жылы келгенде, бул жерде Арал мектеби бар болчу. Ал мектеп 1938-жылы эле курулган жана мектепте менин эң кичүү кайын синдим жана кайним экөө окушкан. Ал кезде Үч-Эмчекте мектеп жок болчу, бир эле Арал мектеби бар эле. Анын үстүнө мектеп эски, кичинекей там болчу. Кийин эле 1958-жылы мектеп оңдолгон жана ошол эле жылы, менин бир тууганым, синдим Кыялдын атасы ошол мектепти окуп бүтүргөн. Менин эки бир тууганым тең Арал мектебинде окууну бүтүрүшкөн. Алар окуганда мектеп оңдолуп калган болчу. Аралда мектеп жок болгондугуна байланыштуу, жетим жана жетим эмес дагы балдар интернатта чогуу окушкан. Ал кезде азыркыдагыдай алты-жети жаштан

окууга бара баштаган эмес, интернатка улуурак жаштагы, чоң балдар-кыздар барып окушкан. Интернат дегени ал общежитиедей болчу. Жатаканада жатып, тамак ичип, чогуу окушчу. Балдар-кыздар интернатта эки-үч жыл окушчу жана интернатты бүткөндөн кийин өкмөт аларды мектептерге мугалим катары жөнөтчү. Ошентип интернатта окуган балдар өздөрү окуп жүрүп, кийин бизди окутту. Интернаттын убагында директор Алымбеков Турусбек деген киши болчу.

Кийин Көк-Арыктагы биринчи интернат биринчи Көк-Арык мектеби болгон. Интернат дагы, мектеп дагы бир эле имараттын ичинде болчу, анткени ал кезде мектептер аз болгон. Ошентип, интернат Көк-Арык мектеби болгон кезде, мектептин директору, азыркы, кадимки эле Дастан Сарыгуловдун өз атасы Ислам Сарыгулов болгон. Кийин, согуштун убагында Ислам Сарыгулов кетип, анын ордуна Төөбаков деген казак киши директор болуп келген. Мен окуп жаткан учурда директорлор бат алмашып, кийин аларды жакшы деле тааныбай калдым. Азыркы Эралиев Сүйүнбай Таластагы Шарапин аттуу интернатында окуган. Мен ошол кезде окуган мектеп азыр жол боюнда турат, эскирип дагы калды. Азыр башка жерге жаңы мектеп салышкан.

Бул Назирдин тамы 1962-жылы салынган, буга көп болуп калды. Мен келгенде мунун ордунда жыгач там бар болчу. Ошол тамда жашачубуз. Кийин жыгачын бузуп салып, кирпич куюп жашадык. Баш-

ка жыгач там 1949-жылы салынган болчу. Ал кезде мындай (азыркыдай) тамдар жок болчу жана биз кичинекей тамдарда жашачубуз. Андан кийин тиги тамды 1967-жылы ондодук. 1949-жана 1962-жылдары дагы азыркы экинчи балам Назирдин тамы турган жерде жашадык. Эң биринчи там качан салынганын билбейм, мен келе электе салынган болчу. Ал там ошол мурда колхоздун убагында салынган үй менимче. Жыгач тамга чейин үч комнат үй болчу экен. Андан башка дагы боз үй бар болчу.

Ал эми бул үй мурун кайнагамдыкы болчу экен, бирок кайнагам мен келин болуп келе электе өлүп калыптыр. Кийин биз дагы Буденныйга там салабыз деп, чийки эле кирпич тургузуп койдук. Биздин тамыбызды Акылга жаап (бүтүрүп) ал деп бергенбиз. Ошентип, биз ал жерге барып жашаган жокпуз. Бул мен азыр жашап жаткан үйдү эки жолу салдык (курдук). Биринчи жолу, 1949-жылы там салганда, ал жапыз болуп калган. Ал кезде шифер салган жокпуз. Кийин, 1962-жылы кирпичтен (кыштан) там салдык. Кирпичтен там салып бүткөндөн кийин жыгач жок болуп, чалым тамбашты топурак менен жабабыз деген. Аны угуп мен чалым менен: «Тамды эми жакшылап ондосок, аны кантип кайра топурак менен жабабыз?», – деп урушкам. Мен ага көнбөй, Ыдырысты көтөрүп алып, жыгач саткан жерге баргам. Барсам, жыгач 1500 сом эле экен, бирок 1500 сом ал кезде 15000дей акча болчу. Ошол жыгачты сатып алып, ошентип жашап калдык. Ал

кезде баары колхоздуку болуп, элде кичинекей эле жер болгон. Ошол жерди айдачубуз, бирок ал кезде жашылча айдачу эмеспиз. Ал кезде эл картөшкө, буудай эле айдачу. Буудай айдаганга жерибиз кичинекей болчу. Андан кийин Ыдырыс балам там салдырган, ошонун бардыгы чогуу отуз сотик болчу. Анан аны дагы кийин өкмөт он-он беш сотик кылып азайтып койгон. Ал кезде жерди колхоз берчү. Колхоздун жерине буудай сепчүбүз, анан огородко картөшкө дагы айдачубуз. Андан тышкары, беде, экспорцет, чөп сепчүбүз. Жашылча кийин эле чыкты. Ал кезде алма дагы жок болчу. Капуста менен пиязды кийинчерээк, ошол 1920-жылдан кийин айдай баштадык. Картөшкөнү дагы ал кезде сатканга эмес, жегенге эле айдачубуз.

Бизде көп-көп бүлө болуп калдык. Он төрткө барып калат болуш керек. Бизге Сайранын кайненеси дагы кошулуп, бул жерде эле жүрчү. Бул там аныкы болчу. Баласы окууда болсо, ал бул жерде жүрүп калган. Ал дагы ошол кайнимден жер, кой алган жана өзүнчө түтүн болбогондон кийин бизге кошул десе, кошулуп калган. Бакен менен Сайра баласы окууда болгондо окушкан. Ошондо ар бир бүлөгө беш койдон тийген. Ошентип, азыркы неберелерим Медина, Тунук, Үмүт, Тахмина төрт кыз тең бүлө санына кошулуп калышкан.

Менин чалым бригадир болуп иштеген. Мен келген жылы жыйырма кой айдап келди. Бригадир болуп, бир колхозду иштетип жатса, акча жок деп, эмгегине жыйырма кой беришкен. Ал койлор 1945-

жылдын аягында берилген. Аны алып, байып эле жатып калдык. Ошол жыйырма койдун он коюн атама союп бердик. Кайнатам кой сойгула деген киши болгон. Мен келгенге чейин, 1946-жылдын башында, ошончо койдун союп жешиптир, сатышыптыр. Мен келсем беш-алты эле кой калган болчу. Ошол кезде элде акча жок болуп, Каракол колхозунун коюн багып берчүбүз. Чалым ошол жакта дагы иштеген. Койлор жана трактор дагы анын бир жылдык эмгегине берилген. Ал кезде эмгегинин барын эсептеп, премия (сыйлык) деп берчи. Анткени ай сайын акы таратмай жок болчу жана ай сайын аванс (алдын ала берилген айлык акысынын бөлүгү) катары эле берчү.

Биз жөн эле жек-жааттарга конокко барып келбесек, андай майрамга баруу деген такыр жок болчу. Кыскасы бул үйдүн эшигин кулптаган жокпуз. Бирибиз үйдөн кетсек, бирибиз үйдө болчубуз.

Чалым экөөбүз алыс деле кыдырган жокпуз. Мен Баткенге кеткенде, чалым үйдө болчу. Анын үстүнө келин-бала, тигилер дагы койдо жүрдү, алардын балдары бул үйдө болуп калат, кайын сиңдилерим койдо жүрсө, алардын балдары келип калат. Биздин эшик жабылса, алар кайда барат, биздин эшигибиз жабылган жок. Обшежитие сыяктуу эле болуп жашачубуз. Биз жайлоого кеткенде, каптап келишчү жана биз жайлоодон келгенден кийин дагы келишчү. Бул жердеги кайын сиңдим жана жогору жактагы кайын сиңдим дагы койдо болушчу. Анын балдары жаш болгон. Аларды көчүрүп жаткан чал, алар ке-

лишип, кетишип жатканы. Бирибиз кетсек, бирибиз калчубуз. Мен көбүрөөк айылдадым.

Ал кезде эркектер жок, аялдар трактордо дагы иштешкен. Менин чалым дагы Каракол колхозунда бригадир болгондо ал жакта аялдарды иштетип жүрдү. Ал кезде аялдар мен келе электе эле колхоздо иштешиптир. Эркектер жок болуп калган учур, аялдар трактор айдаптыр. Кийин бронь менен менин чалым согуштан калып калып, аялдар менен иштептир. Мен согуштан кийин келгем. Чолок-чулактар бирин-экин болуп иштеп, аялдар иштен бошоп калышкан. Айла жок, аялдар мүрзө казган учурлар дагы болгон. Мүрзө казган аял трактор айдай албайбы? Чалым төрт-беш аялды трактор айдатып, биринчи билбейт, улам бирөөнүкүн жүргүзүп берем дейт. Алар мындай барганда эле өчүрүп алып, азапка калдым деп чалым айтчу. Аялдар айласы жоктон тракторист болушкан. Аялдар башкарма дагы болушкан. Звеновой деген бригадирдин кийинкиси болчу. Алар селпектеп иштеп жүрүштү. Аялдар кампачы дагы болду. Ал кезде эгин кампага куюлчу. Ошентип аялдар далай эле жумушчулардан болду. Алардын башка айласы жок эле. Эркектер деле аялдардын үйдө отурганын каалаган, бирок үйдө отурган аял жок болгон. Карасаң эле, арык чаап жатканы, орок оруп жатканы, кырманга барып жатканы. Кыркынга дагы аялдар барып жатты. Агрегат деген нерсе кийин чыкты, аялдар дагы кайчы менен барып, колхоздун койлорун кыркышчу. Аялдардан көп жумуштар өттү. Мугалим, директор дагы аял болгон. Бул уят эмес

болчу. Айыл өкмөтүн ал кезде сельсовет дечү. Сельсовет дагы аял киши болгон. Ал кезде баары тең болчу. Азыр эми, колхоз тарагандан бери, көпчүлүк эркектер үйгө отур дегенинен, аялдар үйгө отуруп калышты. Аялдарга жумуш бербей койбодубу. Берсе аялдар дагы деле иштемек. Түштүктө пахта терген герой аялдар көп болчу. Эми ушу кыргыздын салтын карабайсыңбы, мурда аялдарды тең көрүп иштетип койгон. Анан өз эрки колуна тийгенден кийин, үйдө отуруп, иштебей калды. Эгемендүүлүк болгондон кийин эле ошентип калды. Эркектер өздөрү эле иштеп, аялдар биякка чыккан жок. Аялдын үйдө болгонун эркектер каалаганбы, же аялдар өздөрү каалаганбы, айтор, экономикалык өзгөрүү болуп, ошол өзүнөн-өзү болуп калды го деп ойлойм. Бир мугалим эле болбосо, аялдар өзүнөн-өзү эле чектелип калды. Эркектер тыюу салса салгандыр, бирок көзүм менен көрбөгөндөн кийин билбейм.

Окууга бара албасам, ошол сегиз класс билимим менен анан трактордун эсеп-кысабы, бир тракторго канча май кетет, ал канча жер айдайт, канча доход түшүрөт, ошол боюнча отчет жазчумун, ал майда жумуш – көп жумуш болчу. Жумушка алардын астына мени жарайт бекен деп директорго чалым ээрчитип барган. Мени жаздырып көрүп, текшерип, анан учетчик болуп калдым. Иштегенге, эч ким эчтекени бүткөн эмес. Жанагы Абдысадыр деген айыл өкмөттүн апасы экөөбүз теңбиз карайлаган убакта, ал дагы, мен дагы бухгалтер болуп иштегенбиз. Ошентип иштеп калгам. Иштегеним туура болуптур,

эки-үч жыл иштедим, андан кийин шартыма карата иштебей калдым. Шарт болсо иштей бермекмин. Буга чейин иштейт, аялдардан болот деп, райкомдордон адамдар келчү. Анан азыр андай жок, анан аялдар биз иштейбиз деп талаша албайт.

1946-жылы там дагы, боз үй дагы бар болчу. Кийин, 1947-жылдарда катуу жер титиреп, коркуп калдык. Ал кезде кайненемдин элүү-алтымыштагы курагы. Менин өлүп калган кайын сиңдимдин мектепте окуй элек кези болчу. Кайненем саанчы болчу жана өзү курактуулар менен, он үч аял уй саачу. Кышкысын боз үйдө жашап жүрдүк, кайненем жашыраак, менин такыр жаш келин кезим. Андан кийинчерээк мен тракторго иштеп кеттим. Трактордо иштегенче уй саашып жүрдүм. Жайында бир жылкысын дагы саашып калдым. Чогулуп саап, машинага тартышат, каймагын сыдырышат. Мен тимеле эрте туруп, чарчап: «Ии, качан кутулам», – деп ойлочумун. Кийин трактор жумушуна кетип калып, уй саагандан кутулуп калгам. Мен колхозго жаңы эле келген кезде жакшы эле болду. Биз кайненем менен кайнатамдын колунда болдук. Балдарды кайненем алып калып, багып жүрдү. Ал кезде бардык эле күндөрү эрте туруп, кеч жатмай. Ошол кездеги келиндерге закон (мыйзам) кыйын болчу экен. Эрте менен түндүк болсо, түндүктү тартышчу, уй болсо, уйду саашчу, бээ болсо, бээни саап, кемпир-чалдын чайын кайнатып, баарын белен (жыйыштырып) кылып турушчу. Мен балдарды, кайним менен кайын сиңдилеримди окууга жөнөтүп жүрдүм. Жумуш ме-

нин башымда болчу. Көрсө бардыгына чыдаптырмын. Ии, энди (азыр) ойлойм, ошол кезде бышык экенмин деп. Жайлоого кой бакканы барганбыз, бээ саап, кымыз жасап. Ошентип көп-көп жумуш болгон. Жумуш жагынан тарткан (аянган) жокмун. Ал эле эмес, шырдактарды оюп, бул ишти дагы жасадым. Курак жасаган иштерим дагы көп. Эмнени айтайын, ошондой турмуш болгон. Айтор, өзүмдүн жашоомдо тыным болгон жок. Бир эле чоң болуп, актив болуп калбаганым болбосо, андан башкасы жакшы эле болду. Кийин Кара-Сууга бир сотиктей жерге жүгөрү айдаттык. Сотиктен башка жер жок болчу, анан ал жактан жүгөрү алып келдик.

Бул жакка келип, тракторго иштеп, анан үй-бүлөнү бакпадыкпы. Айтор, учетчик дагы болуп иштеп жүрдүм, талаада дагы иштеп жүрдүм. Ошентип очерд (кезек) менен иштешүмүн, анткени бир эле убакта иштей албаймын көп жылы болуп атпайбы. Трактор менен иштеген кезде, колхозго иштеген жокмун. Өзүм үй жумуштарын кылып, талаага кете албай калгам. Андан балдар бар, чал-кемпир болсо картайды. 1955-жылга чейин, Аразат боюмда бар кезде дагы трактордо иштешүмүн. Анын ортосунда бала бактым, бул болдум, иштебей калдым. 1960-жылдарда балам Ыдырыс менен болгондо апиийим алдым. Экинчи балам Назирдин убагында тамекиге иштеп калдым. Кээ бир жылдардын арасында отпуск (дем алыш) болуп калат, ал учурда иштебей калам. Ошо эл менен үч жерде иштедим. Кийин, үй

оокат менен дагы иштегем. Анан эмне кылам, үйдөгү жумушту дагы бүтүрчүм. Атка минип барып, жер ченеп, андан тышкары үйдөн кемпир-чалга оокат (тамак) берчүмүн. Ал кезде кыздары күйөөгө кетип калган жана күйөөгө тийгени кайра үйгө келе элек болушчу. 1952-жылы Совет учурунда жашоо жеңил болгон, анткени 1952-жылдары союз куралганга чейин оор болчу. Ал убакта ашык эле болбосо өзүмдүк малды колхоз алган жок. Эл колхоздун ортодогу малын багып берди. Нормасынан ашык малды сатып алган жокпуз. Ал кезде беш кичинекей колхоздон мал чогултуп отуруп, анан көп колхозго чоң мал болуп калган. Ошо кездеги өкмөт элден алган малды ортого артель деп чогулткан. Артель деп чогулткан экен, ошондон анан колхоз жаралган. Ошентип, колхоздо мал куралып баштаган. Артелге мал кошуп бергем деп кайнатам айтып жатчу. Ал кезин мен билбейм. Маленковдун убагында жылкыны кармаганга дагы уруксат берип калды. Хрущевдун убагында жылкыны кайра алып койгон болчу. Ошондо, Сасыкбайдын атасы болуш керек: «Маленков берген байталды, Хрущев келип кайта алды», – деп, анысы ылакап болуп кетти.

Болгондо мал менен эле отурчубуз жана малдан дагы бир уй, беш эле кой кармаганга уруксат болчу. Аны эптеп колхоздон жашырып бакчубуз. Кыштын күнү январда бир текшерип саначу, андан кийин жайдын күнү бир саначу. Айылдын сельсоветинен жашырчубуз, кээ бир баккан малыбызды. Ал кезде бардык мал колхоздуку болчу. Ошол колхоздун ма-

лын багып, ошондой жашоону өткөрдүк. Мен весовшик (таразачы) болуп иштеп, элден апийим алчумун. Ошондойдон соттолот адамдар. Апийимге пряниктен, ак самындан дагы талкалап кошкондор болду. Аны мен көрөм, болбосо тигил жерден жооп берем. Бир күнү ак самын чыгып калды. Текшерип жаткан киши дагы аны көрдү. Аны кошуп койгон киши соттолду. Дагы бирөө жети жылга соттолуп, төлөп келди. Кичине эле теришет, ал эми төккөндөрү 500–600 грамм, же килалап. Планды толтуруш үчүн тигини кошот, анан тазасын өзүнө алып калат. Тазасын сатып, соода кылат. Кошумчалап келип, көбөйтүп, мага өткөрүп коёт. Мен алып барган жерден тиги киши чалып туруп, көрүп алчу. Ал киши Таластан ары алып барып өткөрчү. Көпчүлүктө көп-көп болуп келчү.

Апийимден кийин тамеки дагы бул жакка айдалган. Аны дагы жакшы болбойт деп алып таштады. Апийимди эмне кылганын билбейбиз, аны өкмөт алып таштады. Тамекини деле өкмөт кыскартып койду. Тамеки төмөнкү жакта дагы деле бар. Ал орустан келген. Айда десе айдап, кой десе койдук. Буйрук чондордон келчү. Апийимден кийин тамеки башталган, анан кийин тамекини дагы алып койду. Ошону менен элдин жаны жай алып отуруп калды. Анан колхоздор тарады. Болбосо, тамекиге деп такылдата кубалачу. Ал кезде иште деп, бригадирлер кубалачу, эми эл өзүнө иштеп, темселеп калбадыбы. Бригадирлер эшиктин астына далай келип жүрдү. Убагында эл деле көнө берет экен, кандай десе, ошондой болуп. Колхоздо тамеки токтогондон кийин,

картөшкө болгон жок. Ал кезде картөшкө өзүмдүк нерсе болду. Ар биринин өзүндө сотик бар болчу. Колхоздо капка толтуруп, буудай, арпа көп айдалчу. Баары колхоздун кампасына, тегирменге төгүлчү, анан иштеген элге эмгекке деп ун, буудай таратчу. Чөп, беде, экспорцет баары колхоздуку эле. Маямая кылып чөп жыйып, аны чабандардын сарайларына жеткиришчү. Чабандарга чөптү чаап, жыйып берчүбүз. Колхоздо кой көп болчу. Жылкы дагы, топоз дагы, уй дагы бар болчу. Эл уй саап, сүт төгүшчү. Өзүнчө жакшы, чоң колхоз болгон. Кийин ал колхоз кайра тарабадыбы.

Андан кийин жакшы эле болуп калды. Иштеген мээнетим кайтып турса, жакшы эмеспи. Ошондон кийин кайра куруу деген эң кыйын болгон. Назир төрөлгөн кезде беш ай болчу, ал деле пенсияга кошулган жок. Аны изилдебептирмин, жөн эле иштеп жүрдүм. Ошол турмуштун шартына жараша, эч ким иште деген жок, карап отургандан көрө иштедим. Чал менен бирге трактордо жүрдүм. Кийин, чалым дагы трактордун жумушун таштап, колхозго келип, уста болуп иштеп калган. Ал апийимде иштегенде, мен дагы чалым менен чогуу апийимде иштедим. Кийин чал-кемпирди багыш керек болуп калды, кайнимдер кой багып кетишти. Анын үстүнө ошол кезде үйгө жаңы келин келген болчу.

Ал кезде Буденныйдагы МТСте, жерди ченеп дагы иштегем. Ал МТСке дагы отчет өткөрүп берип жүрдүм. Беш күндө бир жолу отчет берчибиз. Жаш кезде телпилдеп көп иштедим. Чалым бригадир бол-

чу. Ошондуктан, улам ар кайсы колхозго барып жүрчүбүз. Ошентип, күзүндө эгин чаап, ал эми жазында эгин айдачубуз. Ал кезде колхоз кезде, эл дагы начар турчу. Мындай бак-дарактар, тамдар жок болчу. Ар кайсы жерде жапыз тамдар бар эле. Ошол кезде айлык албай эле, колхозго бекер эле иштеп берчибиз. Баягы биз эле трактордон эгин алчубуз, колхоз айлык берчи эмес. Ошентип анан колхоз оңолгон. Бекер иштедик, ат чапкандар канча болчу? Орок оргондор канча болчу? Байкуштар.

Мен биринчи Ленинде, кийин бул жак Аралда, андан кийин дагы Өзгөрүштө иштедим. Кийинчерээк берки жактын баарын чогулткандан кийин бир колхоз болуп калган. Андан кийин баарына жер ченеп, трактордо иштегем. Колхозго биринчи трактор келгенде, аны менин чалым айдаган. Чалымдын жолдоштору трактористтер болчу, алар анын астында иштешкен. Ошондо колхозго биринчи жолу трактор келгенде, СДС деген тракторду менин чалым алып келиптир. Ал кезде жаш кезеги болчу. Элдин баары атчан карап турушат, балдар болсо тракторду ээрчип алат дейт. Жер айдашып, колхоз уюшуп, анан бригадир болду. Ал кезде өзүмдүк мал аз болгон. Чалымдын атасы пиларамада, устаканада иштеген, анан үйдөн дагы ээр, уук, кереге жасачу. Байкуш менин чалымдын дагы усталыгы чоң болчу. Ал ээр, уук, кереге жасачу, өтүк тикчү, көп-көп нерселерди жасачу. Ээр деген нерсени жасаган кыйын болгон, аны чалым жасап, бир ээрди бир койго сатчубуз. Боз үйдүн уук, керегесин дагы жасаган, аны

бир эжекеме бергенбиз. Кийин биздин боз үй жок болуп калган. Кыскасы, кылам деген нерсенин баарын өзү жасачу. Билинбегени менен, үйдө отуруп жасаган усталыгы көп болчу. Чалым мындай көтөрүлүп, чоң болуп, минткен, анткенди каалачу эмес. Ошол кара жумушту, тириликти аябай көп кылчу. Чалым ошондой киши болчу.

Чал ооруп калганда тамекиге дагы эки жыл иштегем. Мурун (буга чейин) Аралда тамеки айдалчу. Тамекиден башка картөшкө дагы бар эле, бирок картөшкө колхоздуку эмес, менчик болчу. Колхоздо иштеген адамдар арык казат, чөп чабат, кырманда иштейт, кырмандарга ат менен бастырып келет. Кырман деген – эгинди эгип, чогултуп, андан кийин таш менен бастырчу, жанагы «Оп майда» деген ырдагыдай, ат менен буудай бастырыла турган жер. Буудайды талкалап, сапырып, андан кийин ун кылынчу. Кийин комбайн чыгып, буудай өзү эле орулуп калбадыбы. Биздин убакта жерди такырайтып, таптаза кылып шыпырып, анан оргон буудайды ал жерге чачып, ортосунан ачык коюп, ат менен тегерете бастырышкан. Анан саманын сапыруу менен алып салып, буудайды ортоңку ачык жерге үйүшкөн. Кырманга отуз сотиктей жер туура келет.

Бир учурда менин жумушум трактор айдаган жерлерди ченемей болгон. Ошол сегиз колхоздон ченеген жерим жок. Канча жер айдашты анан. Трактор менен айдап ченеп, сотигин чыгардык, мынча жер жаздык, мынча жер күздүк айдалат, комбайн канча эгин чапты деп өткөзчүмүн. Селпейип ошен-

тип көп иштедим. Айылдын баары ушул кемпир ушинтип иштешү эле деп таанышат. Келиндерге ошентип сарыжан менен жер ченечимин деп айтсам күлүшөт. Бул менин өз кесибим болгон.

Бир жолу чалым экөөбүз кайним менен бирге Бишкекке баратабыз. Биз ал кезде поезд менен барчубуз. Чүйдөн Талас жакшы көрүнөт. Анан мен жер ченеген жакшы экен десем, анда экөө ошол жерден түшүрүп кетели дешет. Ар кимге өзүнүн кесиби жакшы көрүнөт экен.

Буденныйда МТС деген бар болчу. Ал жерде тракторлордун мастерскою (устакана) бар болчу. Ошол жерге барып, запчасть (тетик) алып келчүбүз. Алар орусча сүйлөсө мен кыргызча сүйлөп, отчетумду берип койчумун. Анда отчетту орус бухгалтер алчу. Туура эместерин сызып салчу. Ошентип иштеп, чалкемпир болдук. Ошол эшиктеги жаткан шырдактарды кайненем жүн алып келип жасаган. Ошентип турмуш дагы баштан өттү. МТС тин конторуна отчет берчүм, ал жерде профкому, директору бар болчу. Мурун колхоздо парторг деген бар эле, профком деген ошол колхоздун башкармасы болчу. Эмне экенин билбейм, иш кылып контордо иштеген киши болчу. Азыр деле бар мектепте ошол профком деген башкаруучу. Ошол экөө эки башка шайланчу. Бардык нерсенин саны бар.

Кийинчерээк мен апийимдин жумушунда иштеп калдым. Балам Ыдырыс эмчекте болгондо, талаада апийимде иштеп жүрдүм. Бизге апийимди биринчи жолу өкмөт жана чоңдор, апийимдин экинчи-үчүнчү

жылы түшүмү жакшы болот экен деп алып келишкен. Эл апийимди тоодон, кызыл гүлдөн кичинекей кылып кырып келчү, андан кийин мен апийимди чогултуп алчумун. Апияимдин жумушу абдан кыйын. Анын планы толбосо уят кылып, тимеле (аябай) балакет (жаман) кылчу. Ал кезде, 1960-жылдардан кийин апийимде айлык оңолуп калган. Нормасы бар болчу. Мынча гектарына, бир күнүнө мынча терилет деп айтылчу. Апияимде иштегендер аны таңынан барып кырып, анан тилип алышчу. Анткени апийимди кечинде тилип коюшчу, андан кийин күн чыкканча кырып алышчу. Антпесе, күн чыккандан кийин ал жабышып калчу. Апияим томолок (тегерек), ал эми кичинекейлери жумурткадай, картошкадай болчу. Ошол тоголоктун өзүн бычагы менен үч жеринен тилип коюшчу. Тилгенде, апийимди боорунан, мындай томолок кылып тилишчү. Ал тилинген жеринен кийин сүт чыгып, андан кийин ал апийим болуп катып калчу. Эртең менен кыра турган атайын калагы бар болчу, аны менен кырып алып, кашыкка салып, апийим чогултушкан. Апияимди чогултуп алып, күнүнкүсүн күнүгө тилет. Томолок кылып, бир томолокту эки-үч күн тилишчү. Аны туш-туш жагынан (чет-четинен) тилет, силер көрбөй калдынар. Ошол кездегилер аны билишет. Ошондон чогултуп, томолоктоп, бир күндүн ичинде бир кил алып келгени дагы болгон. Көпчүлүгүнө апийимде иштеген кыйын болгон.

Апияимдин контору азыр балам Ыдырыс отурган (жашаган) жерде болчу. Ал кезде апийим көп

жерге, Манас айылына дагы, бир эле колхозго эмес, бардык колхоздорго айдалган. Ал апийимдин түшүмү законный (жакшы) эле болгон. Апийимдин түшүмүн бул жактан (жерден) чогултуп, Буденныйдан Бишкекке көп-көп апийим жиберчүбүз. Ал эң чоң жумуш болгон, анткени көрсө апийимден дары жасалып, чет мамлекетке жиберилчү экен. Ал кезде апийимдин бир кили 1200 сом (рубль) болчу. Көрсө ал кымбат болот экен. Апийимди уурдаган кишилер соттолуп кетишкен. Кийин, Манастан, Буденныйдан уурулар чыккан жана биздин иштен дагы эки аял соттолуп кетишкен. Биздин айылда жашаган бир аялды дагы соттошкон. Ал жети жыл түрмөгө отуруп келген. Көрсө ал аял иштеп жаткан жеринен апийим уурдаган экен. Эки кил апийим үстүнөн эле чыгып калчу. Саткандар ошондой болуп үстүнөн чыгып, нормадан ашкандарын сатышчу. Кээ бирлер апийимди төккөнү алып келгенде, колдоруна катып калып, умывальникке (жуунгучка) жууп салышчу. Ал жуулган апийим суу аккан челектин түбүнө уюп калчу. Ошол уюгандарды таразага кириш кылып сатышчу. Уурдагандар апийимди Жамбулга (Казакстандагы азыркы Тараз шаары) алып барып, өзбектерге жана тажиктерге сатышса керек. Буденныйда дагы бир өзбек ошол апийим алган үчүн соттолгон. Ал апийимди элден арзан алып, башкаларга кымбат кылып сатып пайда көрчү. Кийин бизге көп эле улуттагы өзбек жана тажик соодагерлер апийип алабыз деп келишчү. Мени дагы далайлар уурдап албайсыңбы деп айтышты. Мен алган жокмун, кереги

жок. Андан тышкары соодагерлер дагы мага сатпайсыңбы деп айтышкан, аны мен саткан эмесмин. Артып калганын мен абысын-ажындарымдын планына кошуп жазып салчумун. Артканын эмне кылам анан, жакындарыма жазып койчумун. Ал кезде апийимдин өзүнчө планы болчу, ал планы толбосо, кишини уят кылчу. Иштеш керек болчу, план толбосо уят кылмак турсун, жаман кылчу.

Апийимдин жумушу бизде эки-үч эле жыл болгон. Кийин уурдагандар көп чыгып, соттолгондор дагы көбөйүп кеткенде, чоңдор апийимдин ишин токтотуп коюшкан. Москвадагылар аны уккандан кийин алып салгыла деп айтышса керек. Айтор, Таласка апийимдин иши болбойт деп коюшкан, бирок Көлдө апийим бизге тыюу салынгандан кийин дагы бар болчу. Апийимге канчанчы жылы тыюу салганын так биле албайм. Ошол кезде Ыдырыс эмчектеги бала болчу, 1960-жылдары болсо керек, бул менин болжолум. Уурулар көбөйүп кеткендиги үчүнбү, же апийимдин түшүмү жакшы болбой калгандыгы үчүнбү, же эл апийимге көнө баштагандыгы үчүнбү, иши кылып токтотуп коюшту. Антпесе, апийим жакшы эле, беш-алты жыл айдалса керек. Ал кезде эч ким жумушсуз карап отура берчү эмес. Иштебесен бригадир жумушка чык деп келчү. Колхоз деген ошондой болчу, ал кезде тартип болуп, артык баш мал болсо, алып койчу. Башыбыз бош эмес, абдан иштедик, дагы жакшы, оокатыбыз өтүп жатты.

Колхоздун өлгөнгө (маркумду узатууга) берген уну бар болчу, жылкысы же акчалай эсеби болобу,

иши кылып, жардам берчү. Колхоз өлгөнгө жардамды баарына бирдей (тегиз) берчү. Ал берген жардамдын дагы нормасы бар болчу. Парторг, экономист жана бухгалтер деген ишмерлер бар болушчу. Башкарма жана колхоздун правлениеси (башкаруусу) деп, алты-жети киши конторго отуруп иштешчү. Ошол иштегендер маселени бухгалтер менен бирге чечип коюшчу. Алар начар жашаган кишиге, жарды дегенге кайрылалы деп, жардам беришчү. Анан иштеген ишибиздин акысына кийинчерээк буудай, андан кийин акча дагы берип калышты. Анткени биз ага чейин, 1952-жылга чейин бекер иштедик. Кантип жардам бергенин, же жылкы берээрин билбейм, бирок жардам берчү. Же мал берет, же акча берет, же ун берет. Тойлордо жардам берчү эмес. Ал өз мээнети менен болчу. Андан кийин кадимкидей эле тартип болду. Азыр болсо, бул заманда беймарал болуп калбадыбы. Кишилер жумушка чыкпай коёт, баргысы келбей, анан бригадирдин аты келип үйгө токтоп калчу. Чыккыла эле, чыккыла деп кууп чыкчу жумушка. Ошол эми, элдин баары эле жумушка чыккысы келе бербейт. Чыккан эл чыгат. Ооруп калганы бар, жок болуп калганы бар, бир жакка бара турганы бар.

Жакшы бригадир болсо жакшы болчу, жаман болсо урушчу кыйкырып, Бригадир аркабыздан иштетип, кырманга байлап койгондой болчу. Айтор планды толтуртчу. Ал кезде райисполкомдо, горисполкомдо үчтөн киши иштешчү. Башкарма бригадирге келет, бригадир бизге келет. Ошентип, эгиндин,

малдын планын толтурчубуз. Койлор эгиз туучу, төлү мынча болду деп айтып турчубуз. Энди ар ким өз жумушун кылып, эл шалпыйып калбадыбы. Өкмөт башкаруусу болгон жакшы. Ал эми ошол кезде план толбосо, башкармасы баш болуп тилдешчү. Элдин колунан дагы планды толтуруу келчү. План аткарылбаган учур чанда эле болчу. Аткарылбаган колхоз артта калган колхоз деп коюушчу. Каракол алдыңкы, жакшы колхоз болчу. Биз, жакшы дагы болбой, жаман дагы болбой, орто жолдо жан сактап жүрдүк. Ал кезде ар кандай башкармалар бар эле. Жакшы башкарма кезинде жакшы эле план аткарылып жүрдү. Жаман башкарма болсо, жумуш жаман болуп, эчтеке жүрбөй калчу.

Башкармалардын баары эле кыргыз болгон, төмөнкү эле Өзгөрүштөгү башкарма орус болчу. Ошол колхоз дагы ишин так аткарып жүрдү. Ал убакта тартип деген кыйын болгон, бирок ал тартиптин зыяны болгон жок. Согуштан кийинки турмуш оңдолду. Ушинтип бет алып иштебесек, малай болуп, акыры жок болуп калмакпыз.

Кийинчерээк, 1950-жылдары, картошкөнүн бир кили он бир сом болгон. Анан 1950-жылдары жылкынын эң мыктысы 1200–1300 сом болчу. 1952-жылы колхоз жардам бергенге чейин, ошондой оокат болбодубу. Ошентип эле жашачубуз. Ал кезде ундун кабы он бир сом болчу. Мал менен эле, жанагы беш кой тууйт, уй тууйт, уйдун музоолорун сатып, эштеп оокат боло берчү. Анан огороддогу картөшкөнү сатчубуз. Ага чейин колхоз эчтеке берчү эмес. Андан

кийин буудай берип, айлык бергенде, жыргап, иштеш керек, кокуй, табыш керек деп жүрдүк. Ошон үчүн, аял болуп, телпилдеп тракторист болуп иштөчүбүз. Трактористке буудай берчү, жакшы иштесең, райондон сыйлык берчү. Ошондо мен, биринчи жолу трактор айдаганым үчүн сыйлык алгам. Процент деп, чалга дагы кошуп берчү, стажына дагы кошчу. Аялдардын жыйынынын башчысы женотдел (женский отдел) болгон. Ошол аял конвертке салып, мени чакырып туруп берген. Ичинде 150 сом экен. Ал акча ал кезде абдан барктуу болсо керек. Райондон чакырылып, келгениме бир-эки эле жыл болгон мага, 1954-жылы көпчүлүктүн алдында сыйлык берилип жатса, аябай уялгам. Уялганым бул эми кыргызчылык, ал кезде эчтекени көргөн эмеспиз. Анын үстүнө бүтүндөй колхоз адамдарынын алдында сыйлык берилип жатса... Буденныйда контор бар болчу. Иштеген эркектерден көп болчу, аялдардан жалгыз мен эле алдым. Сыйлыкты чалыма дагы, мага дагы берген. Чогулушка чалым экөөбүз барганбыз.

Мага ошол убактагы тартип жакчу, бирок малды ченеп койгону эле жакпачу. Ошол убакта малды-жерди кенен берип койсо, колхоздуку дагы бүтүп, биздики дагы бүтүп калмак. Малга санак коюп койбодубу. Жашы дагы, карысы дагы иштеп, эмгек көп кылыңчу. Чалым дагы иштеп, үйдө бала көп болуп, бирок эмгектенгени жакшы болчу.

Ал кезде бир уй, он койдон, бир жылкыдан артыкты колхоз күттүрчү эмес. Жылкыга дагы кийин

уруксат бербей калган. Калганы колхозго тиешелүү болчу, артыкты алып алчу. Андан кийин бул жакта жер жок, жер бербей, сотиктеп. Ар бир үйгө 20-25 сотиктен жер берди. Ал кезде азыркыдай жер болсо, байып кетпейт белек. Малды дагы жанагинтип ченеп койду, анан ошентип тартип болгон. Тартип болуп, турмуш оңолду, ошентип, кыздарды окута баштадык. Зуура Прежевальскийден училищени бүтүп келди. Аразат «Женпедди» бүткөн, үчүнчү кызым Рапа дагы университетти бүткөн. Ыдырысты дагы Московскийде оку десек, окубай койбодубу. Андан кийин атасы дагы бир жылы ооруп калды. Азыр эми Ыдырыска айтам, сени пилорамадагы ишин күтүп турган турбайбы деп. Ал окуудан калганда мен: «Окусаң жакшы болмок, бизди сен багат элең да», – деп абдан ыйладым. Кыздар го эмне, кетип калышат. Мен өзүм окубай калгам, ушуну окутсам деп, абдан аракет кылдым, бирок Ыдырыс окубай калбадыбы. Ошондо атасы ооруп жаткан кезде бээ сатып жибергем.

Кызым Аразатты мектептен Баткенден окуттым. Бир тууганым ошол жакта кызмат кылып жүргөн, прораб эле. Прораб деген – каналдарды, курулуш жагын иштеткен адис, ошондо начальниктен кийинкиси болгон. Башкарма же бригадир сыяктуу. Ошол Баткендин көлүнө каналды салышкан. Сельхоздон гидрону бүткөндө эле ошол жакка кеткен.

Кызым Баткенде онунчу класста окуп жүргөн кезде айылдан чөп оролу десек, оргонго орок жок,

каржалып турган учур. Ал орок сатып келди, чалгы жок, кол эле орок. Бакчанын ичинен жер алып берип, дагы эки бала алып келди. Ошентип төртөөбүз таңып, тарттырсак, беш жүз кил эле болуп калды. Чөп жок, жазып бербейбиз дешти. Анда мен аларга: «Кили беш жүз сом болуп жаткан апийимдин жүз граммы жетпесе, мен жазып койчумун. Ал эми силер беш жүз кил чөптү жазып бербейбиз дейсиңер», – деп айттым. – Бизде чөптү орок менен орбойт, чалгы менен чаап, бир тонна чөп аябай оной болчу. Силер болсо минтесинер», – деп чондорго орондосом, жазып беришти. Чөптү бир тонна деп өткөрдүк. Анан кийин алып келип, кызым Аразатты окууга алып баргам. Көрсө Баткенде аттестатты чөп ормойунча бербейт экен. Жөнөкөй эле чөп болчу. Тоютка чөбү жок экен. Чөп чаптырган кишилерге ошентсем, эстери ооп эле карап калышты. Апийим шумдук болчу. Ошондо эч кимди апийимден саргайткан эмесмин. Эмне чөп үчүн ошентесинер деп айттым аларга. Балакет неме деди окшойт, жазып беришти. Кийин кечигип калбадыкпы, кызым дагы мектепке чейин дошфакка тапшырып калбадыбы. Баткенге кызымды, жакшы дегенинен окуткам, ал кезде Таласта дагы окуу калбай калган. Таластан бал жагынан түшүрүп койчу, анан Баткенде баллы көбүрөөк экен. Балдар-кыздарым окусун деп, мен көп талаага чыктым. Анда чалым болсо үйдө тейлеп жүргөн. Кээде чалым: «Ал жакка (жерге) барба, тигини бербе, эмне кыласын?», – дечү. Мен ага: «Кой, кыздарга, туугандарга, бериш керек. Айылга дагы

барып, катташып, жек-жааттын жолун байлабаш керек», – деп айтчумун. Ошол жагынан мен жеңип кетчүм, анан акча тапкан жагынан ал жеңип кетчү. Мен аны «чал» десем, ал өчүн алып, тамашалап мени «кембир» деп койчу. Ошентип «чалым» десем күлүп калчу. Ал менден он алты жашка улуу болчу, бирок мен аны сыйлоо иретинде «чалым» деп айтып калдым. Жаш кезегибизде бири-бирибизди ушинтип айтып үйрөнүп калганбыз. Биз экөөбүз трактордо иштеп жүргөндө дагы, бири-бирибизди ушинтип чакырсак, башка элдер бизге күлүшчү. Көнүп калгандан кийин, бизге билинчү эмес.

Жаш кезде мени чалым бийлеп жүрдү, үйрөнүп алгандан кийин, мен бийлеп жүрдүм, бирок негизи экөөбүздүн кимибиз туура болсок, ошого көнүп калчубуз. Бир нерсе болсо: «Чал, бул кандай болот ыя?», – деп пикирлешчүмүн. Мен жаш болуп, ал улуу болуп, көп нерсени чалдан сурачумун. Мен дагы жетеленип көнгөм. Чалым улуу болсо дагы, бир нерсе болсо бир тең болуп, кеңешчүбүз. Кичинекей иш болсо дагы, экөөбүз чогуу акылдашып иш кылчубуз. Ошол нерсеге көнгөнүм үчүн дагы, келиндеримден: «Элмира, бул кандай болот ыя?», – деп, сураймын.

Кийин чалым 1980-жылы ооруп калып, беш жыл төшөктө жатып жүрдү. Ыдырыс аскерге барганда аябай катуу ооруп калган. Ошентип, чалым биздин Ыдырыска чейин чарчап калган балдарды эстеп, ал балдар болгондо чоңоюп калат эле деп кейип калчу. Картайып калган кезинде, кейип кетсе керек, ошентип жатып калбадыбы. Эшикке чыгып келет, бир аз

отурат, эч нерсе кыла алчу эмес. Чалымдын сол жак жагы кыймылдабай калган. Ошентип, чалымды багып жаттым, бакпаганда эмне кылам. Ооруп калса багамын чалымды. Ал ооруган кезде Ыдырыс аскерде болчу. Ыдырысты биз аскерден чакырттык, ал аскерден отпусмага келип атасын көрүп кеткен. Ыдырыс келгенче ооруп жатпадыбы. Ал кезде аскер эки жыл болчу. Ошентип чалымды Назир экөөбүз багып жаттык. Кыздар дагы келип атасына каралашып жүрүштү. Чалым ооруган кезде мен ага китеп окуп берчүмүн. Ал окуй алчу эмес. Мен аны тургузуп, жаткызып, оокат берип, эшикке чыгам десе чыгарып каралаштым. Ошон үчүн дагы жашады. Чалыма молдого дагы дем салдырдык, догдурга дагы алып бардык, көп эле аракетти кылдык, бирок болгон жок. Аракет менен беш жылга алып жаттык. Энди кетем деп, өзү деле билип жатты. Кетээринде келиндерге жана кыздарга өзүнүн насаатын айтты. Чалым 1985-жылы, жетимиш беш жашында каза болгон. Чалым каза болгондон кийин милдеттин бардыгы менин мойнумда болуп калган.

Ал каза болгондо, биз бир жылкы жана бир уй сойгонбуз. Чалым кайтыш болгондон кийин, батага аябай көп киши келген. Чалымдын кичүү карындаштарынын баары батага келишкен. Ошондой эле чалымды узатып жатканда дагы башка бир уруудан болгон туугандарыбыз келишкен. Айтор, эки жүздөй киши келген. Мен батага келгендерге тукабадан жасалган жыртыш таратып бергем. Ага чейин бизге жыртыш берилбесин деп айтып кетишкен, бирок мен

ага болбой эле бергем. Анткени чалым жакшы эле улгайып калган болчу, мен аны улгайып калды деп жыртыш тараткам. Чалымдын сөөгүн Зулпукордогу мүрзөгө коюп, анын четине чарбактан корук жасап койгонбуз. Кийин Кырманчы ал жерге штакетник жасап койгон. Ал Кырманчы чалымдын колунда чоңоюп, аны чалым баккан болчу. Ошентип бакса жакын болуп калган, кийин штакетник жасаган. Шарыят боюнча бул сыяктуу эстелик жасаганга болбойт, анткени жаман. Ошентип, чалымдын мүрзөсүндө сүрөтү, жазуусу жок, бирок жылы бар кылып тургузганбыз.

Айтор, таякем жана таяжекем мага айтканындай эле, чалым жакшы болду. Бир дагы жолу мени урган жок. Чалым сопсонун эле, кыскасы биздин үйдө уруш деген болчу эмес. Ошентип чалым, балдар болуп, бирге жакшы жашадык. Баары жакшы мамиледе болчу. Уруш-талаш деген нерсе жок болчу, арак ичилген эмес. Мен башынан келин болуп келгенден эле, эч ким арак ичкен эмес. Тынчтык болчу.

Ошентип, чалым кайтыш болгондон кийин балдар жаш болуп, ал кезде келиндери келе элек болуп, жашоо кыйын эле болгон. Чалымдын бир туугандарынын бирөө бар болчу, бирок ал өзүнүн он баласы менен кой багып алек болгон. Кыздар атасы барда эле турмушка чыгып калышкан. Чалым ошону эле көрдү, башкасын көргөн жок. Биринчи кызым Аразатка атасы барда себин бердим. Аразатка төрт шырдак, килем, алтыдан кылып төшөк-жуур-

кан, эки ала кийиз бергем. Мен Аразатка курап, сайма кылып, шырдак, туш кийиз жасап бердим. Иши кылып, колумдан келгенин кылдым. Иш жагынан коркпойм, бирок тапканга анча жокмун, табыш керек болгон. Айтор, анын баарына табыш керек болчу. Тырмалап отуруп, тигил же бул жерлерге барып таап, мал сатып алып жана өз колум менен дагы жасап бердим. Кыялдын себин кошкондо, аракет менен алты кызга сеп бердим. Кыялга дагы кадимкидей эле сеп бердим. Ал кезде дагы азыркыдай кымбат болчу эмес, ошентип баарына сеп бергенге жетишкен. Менин турмушумдагы кыйынчылык ошол болгон, бирок ошого жетиштим. Кыздын себи деген биздин кыргызда кыйын болот. Бербей койсоң, уят болот. Неберем Нуркыз чыгарып берген менин ыр китебимде дагы «Алты кызга сеп бердим» деген ырым бар. Менин улуу неберем Нуркыз мен жазган ырлардын баарын китеп кылып чыгарган. Кийин балдарым үйлөнгөндө, жылкы алып, уй алып, акча алып, келиндеримдин баарынын астына түштүм. Ошентип, ат, бээ алып барып, эки келин алдым. Келинимдин бирине келген калымды (калыңды) экинчисине кайра сеп кылып бергем. Иши кылып ага дагы жетиштим.

Чал жок болду, эки баланы үйлөнттүм. Чалым каза болгондон кийин, бир айдын ичинде Ыдырыс үйлөнгөн. Ал Жылдызды жолуктурган. Көрсө Жылдыз онунчу классты эле бүтпөй жаткан турбайбы. Кээде мен аларды: «Онунчу классты бүткөндү эле күтүп жаткансыңар», – деп чычалатам. Ыдырыс биз-

дин жердеги магазинге (дүкөнгө) бир кыз менен келип, ушул кызды алам деп калыптыр. Аны угуп биз: «Алып кел эле, алып кел!», – дедик. Ал кезде үйдө Кыял экөөбүз эле болчубуз. Андан кийин Кудай жалгады деп, келин келет деп кыздарга кабарлап, бир айга жетпей эле келин алдык. Келин алгандан кийин, үйгө береке кирип, жыргап эле отуруп калдым. Жылдызды алып качып келгенден кийин, анын жеңелери, бир туугандары кубалап келишкен. Жылдыздын жеңелери келди, көшөгөлөрү келди. Жылдыздын жеңелери көп болчу. Негизинен эми Жылдызды алып качып келгени менен деле ал той менен эле келгендей болгон. Жылдыздын апасы дагы машина менен бизге свадьба сыяктуу келген. Жылдыз келин болуп келгенде, ал ыйлаган эмес. Ал үйдүн ичине күлүп эле келген. Биздин Мунар деген дүкөнчү: «Келин дагы ушундай болуп үйгө күлүп келеби?», – деп айткан. Ал эми мен болсо, чалым жок, төрт ай болгон, жесир болсом дагы, Жылдыз келин болуп келгенде ак эткенден так этип, сүйүнгөнүмдү айтпа. Сүйүндүм. Мен жесир болуп, жыл маалга чейин үйдө отурдум. Жылдыз келгенде кара жоолук башымдан түшө элек болчу. Жесир болуп, жоолукту келинимдин башына салган жокмун. Зуурадан жоолукту сен сал деп сурандым. Анткени, аш бергенге чейин жесир аял келиндерге жоолук сала албайт. Ойлосом, адам өзү жаман болуп, кыйналып жүрсө, кайсы акыбалы менен жакшылык каалап жоолук салмак эле. Кыйналганда салгысы келбейт, бирок мага эч ким

деле салба деп айткан эмес. Өзүм эле жесир болгон үчүн салбай, кызым Зуурага салдыргам. Жесир болуп салбай эле коёюн деп, өзүм эле ырымдагам. Башымдан ушундай кыйынчылыктар өттү. Жылдыз келгенден кийин, кудайга шүгүр, кичине адам сыяктуу болуп, бул турмушта оңдоно баштагам. Тимеле ойдогудай, өзү дагы бышык, айтканыңды аткарган келин болду. Андан кийин, Кудай, Кудай деп, эс алып, мен бакытка толуп калгам.

Кийин Жылдыздын туугандарынын астына түшүп, төркүлөп (төркүндөп) бардык. Жылдыздын апасы келип, Жылдыздын себин алып кеткиле деп айткан, барып себин алып келгенбиз. Септен үйдөгү гарнитуру, төшөнчү келген. Септи алып келдик, барып, жакшынакай катташ болуп калдык. Мен дагы Ыдырысты атасы жоктой кылган жокмун, бергиликти колуна бердим.

Ыдырыс бөлүнгөндө, аларга төшөнчү бердим, үйдө эмне бар болсо, ошонун тең жарымын бөлүп бердим. Алар бөлүнгөндө, менден эстелик болсун деп, экөөнө тең окшош кылып, төшөк, жууркан, шырдак, туш кийиз курагам. Ошентип, ошону менен үй болуп калды. Тамды салдырып бердим. Мен аларга каралаштым, бир тууганым дагы каралашты. Үй-бүлө кылып, бөлүп, анан Элмира келинди алып, бул жанындагы тамга бөлүп, анан малыбызды бөлгөн эмеспиз. Малыбыз кийин эле бөлүнүп жүрдү, бирок негизи ортодо эле болду.

Кийинки келиним Элмираны 1990-жылы алдым. Элмира келинимди үйгө түндө (кечинде) алып

качып келишкен. Көрсө Назир менен Элмира ага чейин таанышып, бир сүйлөшүшкөн экен. Кийин Элмира колонканын жанында суу алып жүргөндө, Назир: «Кел, сүйлөшөбүз», – деп чакырат. Экөө жолдош болгон. Элмира сүйлөшөт экен деп келсе, сүйлөшпөй эле аны балдар машинага салып, алып кетип отурбайбы. Анткени биз келин алып кел дегенбиз, Назир келин алайын деп шашкан. Антпесе, өзү эле барып келин албай калсын. Элмираны карангыда ыйлатып алып качып келишкен. Элмира бизге келгенде ыйлаган.

Көрсө, Элмираны балдар машина менен алып качканда, туугандары үйдө эт жеп отурушуптур. Андан кийин: «Элмира кайда? Кайда?», – дешип, билбей калышат. Колонканын жанында Элмиранын бир туфлиси (бут кийими) калып калыптыр. Аны көрүп, кокуйлап калышыптыр. Андан кийин бизден ачууланбагыла дешип, балдар астына түшүп барып калышты. Ал кезде үйгө келин келээри менен эле астына түшүп барчубуз. Бизден балдар баргандан кийин, Элмиранын туугандары кууп келишкен. Ал учурда, үйдөн кыз кеткен күндүн эртеси эле кудалар келип калышчу. Азыр болсо, күзүндө деп жатпайбы, ал кезде андай жок болчу. Элмираны алып качып келгенде, артынан туугандары кууп келишкен. Бир туугандары кол менен берет элек деп, кейип калышты. Жек-жаат, боло берет дедик, ошентип эч кандай чатак болгон жок.

Элмираны алып качып келгенден кийин, ал чатак кылган. Андан кийин бир туугандары келип кет-

кенден кийин, ыйлап-ыйлап, басылып калган. Андан кийин, келиним чатак кылган жок. Элмира келиним келген күнү Назирдин жолдоштору келген, күн жааган, ал күнү кой союлуп, балдардын тою болгон. Ырымы боюнча, тойду элден мурун алгач балдарга беришет. Биринчи тоюнда жолдоштору келет, андан кийин бир туугандары келет, андан кийин айылдын тою башка күнү болот. Биз свадьба берген жокпуз, астына эле түшүп бардык. Ал кезде свадьба деген нерсе жок болчу. Андан кийин көшөгө деген келет, анан отко киргизип алып барат. Ошентип, келин келип, эки күндөн кийин кой союп, айылга дагы той бердик. Той бергенде, кой союлат, оокаттын (тамактын) баары жасалып, дасторкон жайылат.

Келин келип, босогону аттап, эшиктен үйгө кирип бара жатканда чачыла чачылат. Чачыла чачып жаткандар тилек айтып, конфет чачышат. Ал эми боорсокту дасторконго чачабыз. Келин келгенде: «Айланайын, алганың менен кошо бол, ак жолтой бол, башың агарып жүрсүн», – деп башына жоолук салып, үйгө киргизет. Элмира келгенде, мен эч кимге сал дебей эле, өзүм жоолук салдым. Жоолук салмак турсун, келин келди деп, мен тимеле (аябай) жанталашып жүрдүм. Айылга той бергенде, кишилер эки тамга (үйгө) тең отурган. Жылдыз менен Элмира экөө бир жерде отурган. Эркектер, балдар, баары жолдоштору алар бир тамда отурушкан. Ал эми кызмат кылгандар же эшиктен келген конокторду тосуп тургандар башка жагында болушат. Келин келген күнү, өңчөй эле жолдошторунун тою, көп бал-

дар келип, кой союлат. Дайым эле ар бир келин келген үйдө той болот. Ошентип, алар отурушту, ырдашты жана бийлешти.

Үйгө алып качып келе жаткан күнү кыз болот, андан кийин эртеси күнү келин болот. Кыргыздын салтында, кыз түнөбөй чыгып кетсе мейли, эгерде түнөсө күйөөдөн чыкты болуп калат. Ошентип жаман аттуу болуп калат. Эгерде кыз түнөбөсө, элдер баягы айтып, айтып калат, бирок кыз таза кетет.

Ошентип, тойго баарын чакырдык. Кыскасы, ырым-жырымынын баары болду, калтырган жокмун. Той бүткөндөн кийин, эки-үч күндөн кийин эле, бир жумага жетпей Элмиранын бир туугандарынын астына түшүп бардык. Мен өзүм барган жокмун, кайнимди жибергем, анткени эркектер эле барчу. Астына түшкөндө, ат, жылкы жана акча алып барат. Ал кезде акча менен эки миң сом болсо керек. Ошентип, эки жылкы, тоюна деп кой алып бардык. Ал учурда мал алып барышчу, энди (азыр) болсо башкача болуп калды. Калыңга дагы кошуп, тоюна болсун деп, төркүнгө кой алып барат. Анткени, кыз кеткен үйдө дагы той бериш керек. Кыргызда ушундай болот. Ал эми свадьба деген нерсе эми чыкты, ал кезде той эле берчү. Милдеттен кутулуп келгенден кийин дагы той берген болушубуз керек. Кийин Эльмиранын себин алып келишти. Апасы кайтыш болуп калган, ошентип бир туугандары төрт-беш сыйра жууркан-төшөк, мебелдерди алып келишкен.

Ошентип, келиндер менен деле уруш-талаш деген нерсе жок болчу. Мен келиндериме: «Силер мага

таза оокат кылып бергиле, гусул кылгыла», – деп айтам, алар мени угушат. Кудай өздөрүнө нысап берсин. Азыркы учурда Элмира менен Жылдыз намаз окушпаса дагы, тамак жасап, тазалап, жакшы каралашышат. Ошол бойдон эки келиним тең жакшы келин болуп, жакшы үй-бүлө болуп калышты. Эки келиним менен эч кандай чатак болгон жок.

Айтор, балдарым жана келиндерим болуп жакшы жашоо болду. Кийин колхоз тараганда, жашоо өзгөрдү. 1990-жылдардан кийин эле колхоздордун көпчүлүгү бузулуп, өзүнчө болуп бөлүнүп, таркап-таркап кетишпедиби. Колхоз тарагандан кийин, 1990-жылдан баштап Пионерге мал өткөзгөн жокпуз. 1991-жылыбы, айтор, ошол колхоз тараганда малдар элге таратылып берилген, бирок ал кезде, колхоздо көп мал деле болбой калган. Биздин колхоздон башка эл, мал деле кармабай калган. Биринчи эле мал биздин колхоздо берилген жана байкуш биздин башкармабыз жакшы экен, элге жардам берди. Ал эми 1991-жылы үй-бүлөдөгү ар бир жанга беш койдон берилди. Мен бештен дагы көп алсам керек. Биздин үй-бүлөгө сексен кой тийген болчу. Койдон башка колхоздон уй, ат берилип, аларды дагы алганбыз. Советтердин жана биздин эки үйүбүзгө бир бээ келген. Анын бир аты азоо экен, аны алып барып сатып, ордуна эки уй алганбыз. Азоо деген – байлоого келбеген, үркүнчөөк ат. Ошентип бир бээ, эки уюбуз бар болчу. Колхоз мал бергенге чейин деле бизде калыңдан келген жылкылар, өзүбүздөн дагы бээлер бар болчу. Алар колхоздун малынан башка.

Тигилер колхоздон берилген болчу. Өзүбүздүн малды совет учурунда бекитчүбүз, көп мал кармаганга тыюу салынган болчу. Сааган уй эле керек болгондуктан, бир уй кармачубуз, калганы кайнимдикинде болчу. Андан кийин, эки үй болгондон кийин, эки уй болду. Ошентип, малды кайнимдикине жашырчумун. Кайним кой баккандан кийин, ошол малдын арасына койду дагы, бээни дагы кошуп жүрдүк. Ошентип эптеп, жашырып көбөйтүп жүрдүк. Кайним колхоздун кою деп арасына кошуп жүрдү, бирок ошентсе дагы колхоз өлгөнгө жардам берчү.

1991-жылдары, колхоз тараганга чейин, бизде көп мал болгон жок. Анын үстүнө колхоз малга уруксат берген эмес. Малды колхозго бербей эле жок кылып жаттык, анткени жашоого керек болгон. Санактагы эле мал менен жүрдүк. Малга санак келгенде, жашырып жүрчүбүз, анткени жанагинтип сепке керек болгон. Ашык болсо колхоз алып коет, колхозго берген деле жокпуз. Болбосо мал санак деген кыштын күнү дагы келчү. Жайында дагы текшерип келчү, артык башы болсо алып койчу. «Мал санак, ач кооронду, мал санайбыз», – деп карангы убакта дагы келчү. Мал ашык болуп калып, тигил кыздыкы десек, справка алып келгиле дейт. Ошентип абдан катуу болчу, уруксат жок болчу. 1991-жылдан кийин уруксат берилгенде, мал көбөйө баштаган. Кийин колхоздун малы дагы кошулду, өзүбүз дагы ээн-эркин көбөйттүк. Ошентип сексен малды чогуу бир жерде кармадык. Калганын саттык, жедик. Эки бала

жаш болуп, бага албай, мал өлдү. Ошентип жок болду. Оомийин. Тапкан киши малды күтүп алды.

Башка, Манастан, төмөн жактан элдер биздей болуп мал албай калышкан, бирок алардын үлүшкө берилген көп жер алышты. Бизге аз жыйырма сотиктен эле жер тийген.

Кийин колхоз тарагандан кийин, курулуштар, сарайлар баары бузулбадыбы. Көрсө, чогуу болуп уюшкан жакшы экен, колхоздор бириккенде кадимкидей эле жакшы болуп калган болчу. Эл деген жаман экен, үлүшкө тийди, бөлүп-бөлүп алып кетти. Жаны-Турмушта уй сарайлар бар болчу, ал эми азыр мына ошол таз кейпине келди, ар кайсы жерде бай чыкты, кедей чыкты. Советтин убагында андай эмес болчу.

Антпесе, Советтер тараганга чейин, колхоздо эгиндери болду, чөптөрү болду, малдары болду. Контора жана мектеп болгон. Ошонун баарын колхоз курган болчу. Ал кезде көп жумуш болгон, баары кызмат кылышкан. Кайним дагы колхоздо кызмат кылчу. Кийин көп өтпөй эле, 1991-жылы кайтыш болуп калбадыбы.

Ал эми азыр, элдеги малдын саны акыркы эки-үч жылдын ичинде эле көбөйдү дейм. Колхоздон берилген койлор жок калды, бирок азыркылар жакшы эле. Ыдырыстыкы уйдан үчөө-төртөө болчу, бирок ууру чыгып, аларды уурдап кеткен. Совет убагына караганда кыргызга азыркы убакыт деле жакшы.

V Бөлүм

АКЫРЕТКЕ ДАЯРДАНУУ

Азыр эми балдарым, неберелерим менен жашап отурабыз. Балдарым ушул жерде үйлөндү, небелерим дагы ушул үйдө төрөлүштү. Кыскасы, менин үйүм общий (жалпы) үй, общежитие болду. Менде эч нерсе жыйналган жок. Айтор, баарына бердим, анткени шариятта, улуусу беришке туура келет. Балдарымдын балдарын дагы багыштым. Кудайга шүгүр, баары жакшы эле. Эки балам мага менин эки көзүмдөй, эки көзүм менен тең эле. Балдарымдын бирөө Бишкекке, же дагы башка жакка кетсе, жүрөгүм лакылдап турат. Бирөөсү ооруса дагы жаным чыгып кетет. Анан кыздарды ойлойм, кыскасы бир эле амандыкты тилейм. Күйөө балдарым дагы жакшы, жандары калбай эле, апа деп турушат.

Менин турмуш акыбалым азыр ушундай, эми неберелеримди дагы күйөөгө берип отурбаймынбы. Энди (азыр), жашоо кыргызча, салт менен болуп калды. Эгемендүүлүккө дагы көнүп калдык. Советтер урагандан бери дагы он жети-он сегиз жыл болуп

калды. Эми балдарга: «Сабакка китеп-дептериңер менен баргыла. Эмне үчүн окубайсыңар?», – деп айтам. Өзүмдүн балдарымды сабактан калтырчу эмесмин, бирок неберелер баш бербейт. Өзүмдүкүн окутчумун. Сабакка барбасаңар билбей каласыңар деп айтам. Өзүм сабактан калып калгам, ошон үчүн балдарга окугула деп айтам.

Азыр мен мындай же тигиндей кылып өзгөртсөм, антсем, минтсем деп ойлонбойм. Менин биринчи төрөлгөн балам чарчап калганда, менин кайнатам мага: «Көп жашап, балдарыңдын убайын көр», – деп, өзүнүн батасын берген. Мен азыр балдарымдын убайын көрүп отурбаймынбы, менин балдарым азыр мага каралашып жатышат. Эми: «Мен картайдым, мени баккыла», – деп отурам. Ошентип, жашап жатабыз.

Ии, бул жашоо жомоктой. Баштан өтсө жомоктой болуп калат экен. Сүйүнбай Эралиевдин атынан коюлган музей бар, ал өзү жазган китебинде: «Жаш кезекте билинбей, картайганда алтымыш-жетимишке чыкканда, ажал жакындап калат экен», – дейт. Картайган сайын ажалды көп ойлонуп калат экенсин. Бул жашоо түбөлүк эмес, аманат, баары бүтөт, кетет. Баягы ошол жакка даярдансам деп, азыр хадистерди окуп, намазды окубасам, менде башка эч нерсе калган жок. Ушул эле. Калса кичине бир нерсе кала берет, болду да эми. Эми ушул бойдон эле акыретке кете берсем деп ойлоп калдым. Азыр мен ушул балдарым жакшы болсо, алардын дагы балдары, кыздары чоңоюп, үйлөнүп, жайланса, бардыгы аман болсо деп эле тилеп отурам. Эми сексен экиге

чыктым, дагы канча жашайм, бүттү. Кете берейин деп коём. Жакшы эми, Кудайга шүгүр, эч кимисине кейиген жокмун. Тобо кылып эле, ушул эч жамандык болбосо экен деп тилейм. Убакыт өткөндөн кийин, кесир кылган дагы болбойт, антип болбойт.

Мен убакыт жөнүндө ойлонуп жатып, төмөндөгү ыр саптарын жазгам. Ошондой эле мен өзүмдүн классташтарымды эстеп, Байдылда Сарногоевге ыр жазгам. Убакыт зымырап учат.

Убакыт – азгырык, жылмыңдаган
Убакыт суу экен го бир тынбаган
Убакыт өмүрлөрдү уурдабастан
Убакыт тоо болсочу бир жылбаган.

